

GRUNDLAGD 1876 AV C. G. ESTLANDER

2020

ISSN 0015-248X

KULTUR EKONOMI POLITIK

Redaktion

Hanna Lindberg
Ansvarig chefredaktör
Emil Kaukonen
Redaktionssekreterare

Redaktionsråd

Pia Maria Ahlbäck
Martina Björklund
Mats Börjesson
Nina Kivinen
Else-Britt Kjellqvist
Bengt Kristensson Ugglå
Tage Kurtén
Kristina Malmö
Sverker Sörlin
Ulrika Wolf-Knuts

Utgivare

Föreningen Granskaren r.f. Åbo
Ordförande Pekka Kettunen
Jutta Ahlbeck
Eva Costiander-Huldén
Carina Gräsbeck
Margrét Halldórsdóttir
Jonas Lagerström
Hanna Lindberg

Formgivning

Oy Graaf Ab

Tryckning

Oy Nordprint Ab

Kontakt

Redaktionen: finsktid@abo.fi
Prenumerationer: pren-finsktid@abo.fi

Mer om oss

www.finsktidskrift.fi
Instruktioner för skribenter:
www.finsktidskrift.fi/medverka/for-skribenter/
Om prenumerationer: www.finsktidskrift.fi/prenumerera/

Bidragsgivare

Svenska Litteratursällskapet i Finland, Svenska Kulturfonden,
Föreningen Konstsamfundet, Kulturfonden Island-Finland,
William Thuring's Stiftelse, Kommerserådet Otto A. Malms
Donationsfond, Waldemar von Frenckells stiftelse

Innehåll 1/2020 Tema: Historiebruk och kulturarv

<i>Chefredaktör Hanna Lindberg</i> Historia i nuet	5
Essäer	
<i>Ulf Zander</i> Historiens mångfald – reflexioner kring nutida historiebruk	9
<i>Sanna Lillbroända-Annala</i> Att förädlas till ett kulturarv. Kulturarvifieringen av historiska stadsmiljöer	19
<i>Andreas Granberg</i> Konkurrerande berättelser – om nationell historieskrivning och lokala behov	33
<i>Ylva Grufstedt</i> Handling i och omkring historiska datorspel – några tankespår om digitala spel, historiekultur och aktörskap	45
<i>Cecilia Trenter</i> Jonas Gardells <i>Torka aldrig tårar utan handskar</i> som kulturellt minne	55
Granskaren	
<i>Carina Nynäs</i> Gud skapade – Linnaeus ordnade	66
<i>Niklas Rapo</i> Axplock ur historien med <i>erfarenhet</i> som ledord	70
<i>Anders Björnsson</i> Greta i grävartagen, med basker och kavaj	74
<i>Hélène Regius</i> Bland människoätarna på Nya Guinea – den komplexa frågan om rituell kannibalism	76

Historia i nuet

I november 2019 ordnade föreningen Granskaren r.f. sitt årliga kulturseminarium på teman historiebruk och kulturarv, det vill säga hur samtiden förstår, värderar och använder sig av historia. Vår syn på och uppskattning av det förflutna är nämligen något som formas utgående från vårt sätt att aktualisera och minnas händelser i det förflutna. Därmed formar historien – och framför allt hur vi väljer att minnas den – även framtiden. Ämnet är av stor relevans, eftersom vi idag lever i ett politiskt klimat där historieanvändning, -förnekelse och -missbruk upplevs bli allt vanligare. Jag skriver dessa rader samma dag som världen firar 75-årsdagen av befrielsen av Auschwitz, och kan samtidigt på *Åbo Underrättelsers* hemsida läsa om att synagogan i Åbo vandaliserats – en händelse som är lika chockerande som ledsam. Det visar dock att aktualiseringen av historia inte endast är begränsad till vad vi väljer att tala om, utan den berör även handlingar, fysiska konstruktioner och tystnader. På det här sättet lever historien både i de berättelser vi omgärdar oss med och i de rum vi rör oss i.

En del av numrets essäer är baserade på föredragen som hölls vid Granskarens kulturseminarium och alla behandlar olika aspekter av historiebruk eller kulturarv. I den inledande essän av Ulf Zander tar sin utgångspunkt i den prisbelönta tv-serien *Chernobyl* och Zander åskådliggör de olika sätt som historia förmedlas till en intresserad allmänhet. Historieforskningen är bara ett av flera sätt att skapa förståelse för gångna tider och händelser, och inte heller alltid den som har mest framgång. Zander visar ytterligare

hur historiebruk idag är ett högst relevant men ofta utmanande forskningsfält.

Sanna Lillbroända-Annalas essä behandlar frågor om kultur-arvifiering och hur finländska städer har både förstört och bevarat gamla byggnader. Lillbroända-Annala pekar på den utveckling som skedde under andra hälften av 1900-talet, då trenden vände från att ha prioriterat nybyggen till att värna om det gamla och unika i det redan existerande byggnadsbeståndet. Lillbroända-Annala visar även hur nya projekt, såsom omvandlingen av Kakola-fängelset i Åbo till privata bostäder, i sin marknadsföring anspelar på byggnadens förflutna men samtidigt poängterar det hypermoderna.

I Andreas Granbergs essä kastas ljuset på en av Svenskfinlands mest uppmärksammade jakter på historia, nämligen den så kallade österbottniska tomrumsdebatten. Medan historiker hade framfört att Österbotten saknade fast bosättning under vikingatiden, ville lokala amatörarkeologer under 1980-talet testa denna teori, och började själva leta efter fornlämningar från järnåldern i den österbottniska terrängen. Granberg visar hur viktig historia var för den lokala identiteten och hur lokalsamhällen kunde gå ihop för att utmana en etablerad historieskrivning.

Ylva Grufstedt lyfter å sin sida fram ett helt annat medium inom historiebruk, nämligen digitala spel. Få skulle neka spelens marknadsvärde, men Grufstedt visar att de är mycket mera än så. Genom digitala spel som är förankrade i historiska världar får spelaren inte endast en bild av det förflutna, utan kan även agera inom denna värld. Grufstedt visar dock att det finns gränser för spelarens agens och gränserna sätts av både tekniska ramar och hur spelmakarna konstruerar den historiska spelvärlden. Hur historia gestaltas i spelvärlden bestäms dock även av rådande normer kring vilken typ av historia som passar sig i spelformatet, samt spelarnas förväntningar på den historiska spelvärlden.

I numrets avslutande essä lyfter Cecilia Trenter fram minnet av aids-epidemin såsom den gestaltas i Jonas Gardells romantrilogi *Torka aldrig tårar utan handskar*. Trenter ställer frågor kring minneskultur, det vill säga på vilka sätt vi ihågkommer och glömmar saker ur det förflutna och hur olika aktörer agerar i denna process. Gardell har i sina böcker gestaltat aids-epidemin och den förödelse

den skapade i gayvärlden under 1980-talet. Trenter pekar på den position Gardell har fått som medium av ett historiskt skeende och på vilka grunder just han har tagit sig denna roll.

Tillsammans ger numrets essäer fascinerande inblickar i hur historia förmedlas, ges betydelse och omdefinieras i nutiden. Vi hoppas att våra läsare får stor behållning av dessa utmärkta bidrag och önskar er en fin start på året 2020!

Hanna Lindberg

Raseborg, 27.1.2020

Essäer

Historiens mångfald – reflexioner kring nutida historiebruk

Ulf Zander

I den femte och avslutande delen av HBO:s dramaserie *Chernobyl* (Johan Renck, 2019) får kemisten Valery Legasov i Jared Harris gestaltning sista ordet. Forskaren är till sin natur naiv, eftersom hon eller han inte inser att den strävan efter sanning som är allomfattande delas av få andra. Men sanningen finns där oavsett om vi ser den eller inte. Den är heller inte beroende av regeringar, ideologier eller religioner. Sanningen – specifikt den som är förbunden med den sovjetiska kärnkraftskatastrofen 1986 – väntar på att bli upptäckt. Medan Legasov en gång fruktade sanningens pris, undrar han efter katastrofen vilken kostnaden är för lögnen.

Tematiken om Sovjetledarnas vilja att undanhålla sanningen om härdsmältan i Tjernobyl är ett bärande element i tv-serien. De katastrofala effekter som reaktorexplosionen fick för personalen på kärnkraftverket, brandmännen som förgäves försökte släcka branden och civilbefolkningen som utsattes för radioaktiv strålning, ställs återkommande i skarp kontrast till makthavarnas paroller om att något sådant inte kan hända i socialismens främsta nation.

Onekligen speglar fiktionen ett förhållningssätt som var rådande i det sena Sovjetunionen. Många av reaktionerna på tv-serien

påvisar emellertid en upptagenhet vid huruvida skildringen är sanningsenlig eller ej, från kritiken av att de följdverkningar som katastrofen kunde ha fått enligt tv-serien är starkt överdrivna, till att skildringen av det sovjetiska ledargarnityret påminner mer om hur det såg ut och verkade under Stalineran än om Gorbatjovs tidiga år.

Som ett flertal skribenter i *The American Historical Review* gör klart med utgångspunkt i kärnkraftsolyckorna i Tjernobyli och Fukushima är det sällan enkelt att finna en entydig sanning. Det är heller ingalunda en enkel operation att dra lärdomar från det förflutna eller att ställa ”rena”, neutrala fakta i kontrast till felaktigheter och missuppfattningar. I det japanska fallet konstaterar Harry Bernas att det ingalunda saknades varningstecken om att kombinationen av jordbävning och en efterföljande tsunami kunde få förödande konsekvenser. Det var emellertid mindre intressant. Den japanska efterkrigskulturen präglades av såväl västerländsk framstegsvurm som japansk auktoritetstro och övertygelse om att sannolikheten för katastrofscenariot var så litet att det kunde ignoreras. Att en jordbävning kunde vara så kraftig som magnituden nio på richterskalan var helt enkelt otänkbart.

Och även om de tre recensenterna av *Chernobyl* i den amerikanska tidskriften tenderar att jämföra fiktionen om olyckan med vetenskapliga rön, är de medvetna om att den historia som återges i en doktorsavhandling eller ett läromedel av nödvändighet är en annan än den som förmedlas i rörliga bilder. Sistnämnda insikt innebär inte att de som kommunicerar historia utanför akademien inte kan eller bör kritiseras om de har hanterat det förflutna på ett sådant sätt att historiska aktörer ställs i dålig dager utan att det finns fog för kritiken. Däremot är det föga fruktbart att anklaga tv-seriens skapare för att de har inkluderat en kärlekshistoria, spänningsmoment och fokus på enskilda individer i stället för på Sovjetsystemet. Liksom många andra medier har film- och tv-produkter sina kännetecken och genrekonventioner vilka ofta är av en karaktär som rimmar illa med professionella historikers sätt att skriva historia på.

Steget mellan fakta och fiktion är emellertid inte nödvändigtvis stort. När den svenske journalisten Kjell Albin Abrahamsson besökte Tjernobylområdet såg han en vargflock vilken väckte

minnen till liv. Han hade redan sett scenen, fast i den dystopiska science fiction-filmen *Stalker* (Andrej Tarkovskij, 1979). Svetlana Aleksijevitj, 2015 års nobelpristagare i litteratur, tar i *Bön för Tjernobyl. Krönika över framtiden*, sin utgångspunkt i en av de åtta drömsekvenser som ingår i *Akira Kurosawas drömmar* (Akira Kurosawa, 1990). Scenen inleds med att ett kärnkraftverk exploderar, allt medan människor som inte är i katastrofens omedelbara närhet fortsätter med sina liv, lyckligt omedvetna om att deras dagar är räknade när de så småningom drabbas av den osynliga men dödliga strålningen. I likhet med Harry Bernas kontrasterar Aleksijevitj atombombsfällningarna 1945 över Hiroshima och Nagasaki med sentida och tvärsäkra kärnkraftsforskarens utsagor om att de reaktorer som de ansvarar för är "lika ofarliga som samovarar" eller att de kan motstå jordbävningar – åtminstone till magnituden åtta på richterskalan. Hon är på det klara med att atombomber fällda i krig är något annat än "fredliga atomer" i kraftverk, men icke desto mindre finns sambandet där.

Exemplet Tjernobyl illustrerar att det i grunden finns två olika sätt att analysera katastrofer på. Det ena kan benämnas genetiskt och har historievetenskapliga kännetecken. Med ett sådant betraktelsesätt är det vägen till katastrofen som står i centrum. Vad hände och varför inträffade den katastrofala händelsen? Vilka var aktörerna och de samhällsliga betingelser som resulterade i olyckan? Det andra betraktelsesättet är genealogiskt. Medan den genetiska tolkningen utgår från att historien måste förstås på dess egna villkor, bygger den genealogiska tankeoperationen på efterhandsperspektivet. De intressanta frågorna handlar då om varför vissa katastrofer är välkända medan andra är bortglömda eller varför några katastrofer får förnyad aktualitet medan andra går från att vara välkända till att bli marginaliserade. I denna process är mediernas betydelse avgörande. Via såväl gamla, etablerade medieformer som nya, digitala, sprids arketypiska bilder och berättelser, både för att tillhandahålla lindring och lättnad eller för att påminna om vilka förödande effekter som felaktiga vägval och en känsla av hybris och ofelbarhet kan få. Ur historiens mångfald kan vi finna exempel som fyller funktioner och behov i nuet – alltifrån stöd för att den inslagna vägen är den rätta till varningar om att upprepa gängna misstag.

Att ge historien mening

Katastrofer som den i Tjernobyl bidrar till att aktualisera grundläggande frågor om vad det innebär att vara människa, vilka som är olika samhällens kännetecken och vilka de bör vara samt vad som kännetecknar sambanden mellan det förflutna och framtiden. Detta slags meningsskapande över tid är en mental process som brukar benämnas historiemedvetande. På en och samma gång väver vi samman våra upplevelser i nuet med såväl erfarenheter och minnen av gångna tider som förhoppningar och farhågor inför vad som komma skall.

Det ligger i sakens natur att de samband från då till nu och vidare framåt som är meningsskapande och meningsfulla för en person, inte nödvändigtvis är det för en annan. Den italienske germanisten och författaren Claudio Magris påminner oss om att tid och historia uppfattas olika av olika personer och samhällsklasser. En sådan *Ungleichzeitigkeit*, icke-samtidighet, påverkar synen på såväl historia som politik och ideologi. Händelser som är viktiga i vår tid kan vara förpassade till en notis i nästa generations historieskrivning eller vice versa. Historia är således ett ämne som är nära förbundet med identitet och uppfattningar om ideologi, politik och kultur och är därför värderande. Det innebär ingalunda att en tolkning av historia är lika god som en annan. I en tid av alternativa fakta, *fake history* och *fake news* är behovet av att kritiskt värdera källor fortsatt stort. Bortom mer tydliga exempel på uppenbara felaktigheter och vidlyftiga konspirationsteorier som kan – och bör – motbevisas utifrån konkreta bevis, måste vi ha i åtanke att historien per definition är försvunnen. Det enda som återstår är spår, och de fakta som kan utvinnas ur kvarlevor och källor får endast mening genom att de tolkas och sätts in i större sammanhang.

Som historikern Klas-Göran Karlsson har klargjort är dessa sammanhang aldrig nya. Historia skrivs aldrig förutsättningslöst, varken inom eller utanför akademien. Av betydelse är redan existerande kulturmönster, myter, berättelser och förhållningssätt med djupa rötter. Samtidigt kan historien vara föremål för snabba skiften. Det förflutna omtolkas över tid och i rummet. Flera av orsakerna till första världskriget har förklarats på likartat sätt i

olika tider och i olika länder, men ändå skiljer det sig åt. Med tiden har generaler och diplomater fått konkurrens av soldaterna i skyttegravan samt kvinnor och barn på hemmafronten. Som bekant skiljer sig de frågor åt som olika generationer och grupper ställer till historien. Dessutom har olika slags historieförmedlare olika sätt att gestalta historien på. I den kommunikationskedja som kan benämnas historiekultur utgår historikern från professionellt reglerade arbetsätt som uppfyller olika slags behov och funktioner. Det är högst troligt att politikern, romanförfattaren, teater-, film- och tv-regissören samt datorspelsproducenten har andra och sinsemellan olika faktorer att ta hänsyn till när de anknyter till gångna tider.

För att ta ett konkret och ofta anfört exempel har bland andra förintelse- och militärhistorikern Omer Bartov påpekat att förintelsen är problematisk i den funktion som den har fått under senare årtionden då den har använts som ett varnande exempel för att betvinga nutida rasism och främlingsfientlighet. Dilemmat är inte i första hand att förintelsen skulle vara unik som historisk händelse, utan för att den är extrem. Att det skulle finnas lärdomar att dra som är tillämpbara för oss i våra vardagsliv förefaller osannolikt om vi explicit söker efter dem i en av de mest atypiska händelserna i modern historia.

För de politiker som framför allt i västvärlden har återkommit till förintelsen i politiska och ideologiska sammanhang har denna invändning varit irrelevant. När politiker tar historien i sin tjänst är det inte vilka jämförelseobjekt som helst som väljs ut. De måste, likt förintelsen, ha en tydlig känslomässig, moralisk och politisk laddning, huvudsakligen med syftet att legitimera den utveckling som har utmärkt den ideologi som de företräder. Den pedagogiska tydligheten, som är villkoret för ett stort medialt genomslag, underlättas av ett medvetet urval från det förflutna som kan rikta strålkastarljuset mot aktuella företeelser, som kan vara föredömliga eller undermåliga beroende på sammanhanget. Enligt ett sådant sätt att bruka historien ställs förintelsen, den västerländska civilisationens lågvattenmärke, i skarp kontrast till samtidens demokratiska framsteg i form av överstatliga samarbeten och krafttag mot antisemitism samt andra former av rasism och främlingsfientlighet.

De som ägnar sig åt att skildra historien i konstnärlig form har, som sagt, andra faktorer att ta hänsyn till. Att en händelse som förintelsen är extrem blir ett hinder när den faktiska historien möter den poetiska sanningen, den senare med fokus på allmän-giltiga, tidlösa och universella situationer. Utgångspunkten är inte att skildra en alltigenom sanningsenlig version av händelseförlopp. Fiktionsens roll är snarare att berika än att återskapa ”verkligheten”. Därtill kräver detta slags historieförmedling inslag som är genreberoende, såsom närvaron av spänningsmoment eller andra dramaturgiska hänsynstaganden, skildringar av vänskaps- och kärleksrelationer, David och Goliat-tematik och en även i andra avseenden tydlig sensmoral.

Att identifiera och analysera historiebruk

Som redan Friedrich Nietzsche påpekade i sin ”otidsenliga betraktelse” om historiebruk från 1874 är det inte givet att de professionella historikerna alltid står för den legitima historieskrivningen, medan andras bidrag på området är missbruk. För den tyske filosofen var den främsta faran för missbruk ett okritiskt och ohämmat bejakande av det förflutna, något som alltför många historiker bidrog till, samtidigt som de ignorerade en lång rad av fenomen som var väl värda sin historia.

Friedrich Nietzsches kritik fick allt svårare att göra sig gällande under 1900-talets första hälft. Den fortgående professionalisering av historievetenskapen som han vänt sig mot fortskred i oförminskad takt. Det blev inte bättre av att Adolf Hitler gav uttryck för sin beundran av Nietzsche och att 1900-talets totalitära stater oblygt tog historien i sin propagandistiska och ideologiska tjänst med förödande resultat. Flertalet av de forskare som anknöt till historiebruk gjorde det med utgångspunkt i att det förflutna hade utsatts för missbruk. Räddningen stod att finna i en historievetenskap med ”objektivitet”, ”neutralitet”, ”källkritik” och ”opartiskhet” som nya eller nygamla ideal. Historiebruk var enligt ett sådant perspektiv så gott som alltid negativt.

I det unga 2000-talet är det knappast Nietzsches farhågor om alltför mycket historia som präglat diskussionen om det förflutnas

roll i offentligheten. I stället menar flera bedömare att vi lever i en era av så kallad presentism; nuet har blivit alltings mått på både historiens och framtidsförväntningarnas bekostnad. Att betingelserna skiljer sig åt mellan 1870-talet och det tidiga 2000-talet innebär dock inte att Nietzsches avfärdande av en entydig uppdelning med goda, historievetenskapliga bruk å ena sidan och allehanda missbruk å den andra är inaktuell. Tvärtom. Detta resonemang har aktualiserats och uppdaterats under senare årtionden. Ett stort intresse för historia i kombination med alltfler historieförmedlare i ett omfattande och komplext medielandskap, har en gång för alla påvisat att historia brukas av många olika skäl. Det har också stått klart att även historiker är barn av sin tid, som inte sällan har brukat historia på andra sätt än de strikt vetenskapliga. Likaväl som det finns bättre och sämre historievetenskap spänner ickevetenskapliga användningsområden över ett brett spektrum, från uppmärksammande av tidigare glömda oförrätter och borttränga trauman till manipulationer och missvisande jämförelser. Det är ur ett sådant perspektiv kontraproduktivt att per definition avfärda historiebruk som inte är grundade i vetenskapliga krav och riktlinjer. Dessa icke-vetenskapliga historiebruk svarar ofta mot en önskan att historien ska fungera som livets läromästare.

Med Ciceros devis som föredöme kan den flitiga användningen av historia inte bara ses som ett uttryck för en förhoppning om att det förflutna skall hjälpa oss att förstå nutiden och ta ut önskvärd riktning mot framtiden. Hänvisningar till historien är också betydelsefullt för både individer och kollektiv vad gäller att skapa och utveckla identiteter. Till yttermera visso tilldelas historia ofta funktionen av att vara en moralisk kompass som genom uppbyggliga eller avskräckande exempel skall underlätta för det uppväxande släktet att finna rätt i komplexa och svårhanterliga vardagssituationer och att få dem att tillgodogöra sig önskvärda värderingar. I andra fall kan historiebruk bidra till att ge upprättelse åt personer eller grupper som tidigare har dolts eller fått en undanskymd position i historieskrivningen. För många enskilda bidrar behovet av minnen och historisk förankring, inte minst i tider av långtgående moderniseringssträvanden, till andra typer av historiebruk som uppmuntrar till historisk förankring via till exempel släktforskning och lokalhistoriskt engagemang.

Frågan om hur historiebruk konkret kan identifieras och analyseras har resulterat i delvis olika svar. Ett flertal forskare, såväl i Skandinavien som i övriga världen, har betonat att historiebruk är detsamma som processer som aktiverar historiekulturer, i betydelsen olika slags källor, artefakter och påståenden som bidrar till att sammanväva dåtid, nutid och framtid. Historiebruk kan bäst förstås som berättelser och dessa berättelsers funktion som orienteringsredskap i tid. Med en sådan utgångspunkt kan historiebruk knytas till individer, föremål och artefakter, politik, kulturhistoria, vardag och upplevelser. Resultatet blir därmed huvudsakligen en fråga om att identifiera hur historia brukas på olika arenor.

Andra forskare har poängterat att det inte är historiebruk som aktiverar historiemedvetande och historiekultur, utan historiebruk är snarare de mest konkreta uttrycken för hur människor orienterar sig i tid (historiemedvetande) och på vilka olika sätt som historia kommuniceras på (historiekultur). Den tidigare nämnde Klas-Göran Karlsson har betonat vikten av att finna ett teoretiskt grundat förhållningssätt för en forskning om historiebruk med fokus på olika brukares behov och funktioner.

Oavsett infallsvinkel gör den som intresserar sig för historiebruk klokt i att fundera över vem som brukar historia, på vilka sätt som de gör det på och vilka olika betydelser och funktioner som historia får på olika arenor. Dessutom är frågan om varför historia brukas på vitt skilda sätt i högsta grad relevant. Framöver bör detta slags frågor kompletteras med andra aspekter av historiebruk. Det finns alltså alltför få analyser av mottagarnas reaktioner på olika slags historiebruk. Och i en värld präglad av digitaliserade versioner av historia har det i många fall blivit allt svårare att identifiera historiebrukarna. Resultatet av deras verksamhet kan nå miljontals människor, men vem eller vilka som ligger bakom historiebruken är allt som oftast oklart. Emellanåt är även deras syften höljda i dunkel.

Det finns emellertid ingenting som tyder på att lösningen på dilemmat är en återgång till uppfattningen att historien kan återges i en enda sann och oomtvistad version. Även framöver gör vi klokt i att intressera oss för de många olika sätt som historia brukas på.

Litteratur

- Abrahamson, Kjell Albin (1999): *Vitryssland – 89 millimeter från Europa*, Stockholm: Fischer & Co.
- Aleksijevitj, Svetlana (2013): *Bön för Tjernobyl. Krönika över framtiden*, Stockholm: Ersatz.
- Bartov, Omer (1996): *Murder in Our Midst. The Holocaust, Industrial Killing, and Representation*, Oxford: Oxford University Press.
- Bernas, Harry (2019): "The Trail from Fukushima", *The American Historical Review*, October 2019, s. 1364–1372.
- Black, Jeremy (2005): *Using History*, London and New York: Hodder Arnold.
- Brown, Kate (2019): "Review of HBO's *Chernobyl*", *The American Historical Review*, October 2019, s. 1373–1376.
- Jensen, Anthony K. (2016): *An Interpretation of Nietzsche's On the Uses and Disadvantage of History for Life*, New York and London: Routledge.
- Johansson, Alf W. (1998): "Är historien farlig? Friedrich Nietzsches *Om historiens nytta och skada*", *Friedrich Nietzsche, Om historiens nytta och skada*, Stockholm: Bokförlaget Rabén Prisma, s. 5–19.
- Karlsson, Klas-Göran (2014): "Historia, historiedidaktik och historiekultur – teori och perspektiv", *Historien är närvarande. Historiedidaktik som teori och tillämpning*, red. Klas-Göran Karlsson & Ulf Zander. Lund: Studentlitteratur, s. 13–90.
- Karlsson, Klas-Göran & Zander, Ulf (2009): "Modernitetens katastrofer. Historiemedvetande, historiekultur och 1900-talets skymningsland", *Katastrofernas århundrade. Historiska och verkningshistoriska perspektiv*, red. Klas-Göran Karlsson & Ulf Zander. Lund: Studentlitteratur, s. 13–27.
- Komska, Yulia (2019): "Review of HBO's *Chernobyl*", *The American Historical Review*, October 2019, s. 1376–1378.
- MacMillan, Margaret (2008): *The Uses and Abuses of History*, London: Profile Books.
- Magris, Claudio (1990): *Donau*, Stockholm: Forum.
- Nielsen, Niels Kayser (2010): *Historiens forvandlinger. Historiebrug fra monumenter til oplevelseøkonomi*, Aarhus: Aarhus Universitetsforlag.

- Stugu, Ola Svein (2008): *Historie i bruk*, Oslo: Det Norske Samlaget.
- Wellerstein, Alex (2019): "Review of HBO's *Chernobyl*", *The American Historical Review*, October 2019, s. 1378–1380.
- Zander, Ulf (2014): "Historiekulturella manifestationer – historia i ord, bilder och musik", *Historien är närvarande. Historie-didaktik som teori och tillämpning*, red. Klas-Göran Karlsson & Ulf Zander. Lund: Studentlitteratur, s. 91–175.
- Zander, Ulf (2018): "Historiebruk i teori och praktik", *Kleio* 4, s. 8–11.

Att förädlas till ett kulturarv. Kulturarvifieringen av historiska stadsmiljöer

Sanna Lillbroända-Annala

Den här essän handlar om hur historiska stadsmiljöer och den historiska bebyggelsen i vårt land har förädlats till kulturarv under den efterkrigstida perioden där man tagit både steg framåt och bakåt, och där man har förhållit sig väldigt olika till den gamla bebyggelsen.

Jag förankrar essän i trähusmiljöer med byggnadsskick från framför allt 1800-talet, det vill säga Gamla stan i Ekenäs och Neristan i Karleby, som jag har undersökt för en doktorsavhandling i ämnet etnologi (Lillbroända-Annala 2010). Jag ska också förankra diskussionen i två intressanta Åboexempel som jag har följt med under de senaste åren: det gamla fängelseområdet Kakola som för närvarande genomgår en metamorfos och förvandlas till bostads- och servicemiljö, samt Wärtsiläs gamla fabrikskällare nere vid åmynningen som alldeles nyss omvandlats till loftbostäder. Genom dessa exempel kan man se mekanismer, drivande orsaker och motverkande krafter som ligger bakom en utveckling där våra städer dels förstördes, dels bevarades. (Ehrström 2000, 144–145)

Finlands städer är så gott som okända för att ha utrotat största delen av det historiska byggnadsskicket. Åbo är intressant för att

staden är en av de städer där moderniseringen av det urbana väldigt ofta och länge gjorts på bekostnad av den gamla historiska bebyggelsen. Över 80 procent av byggnadsskicket i finska städer härstammar från tiden efter 1945 (Suonto 1995, 17) och det är inte enbart kriget och de många stadsbränderna som har förstört trähus och historiska stadslager, utan det har gjorts mer eller mindre medvetet. Samtidigt är de välbevarade gamla trähusdelarna i våra städer numera stadernas mest besökta attraktioner och eftertraktade bostadsområden. För att förstå orsakerna till att dessa två världar existerar, behöver vi blicka tillbaka för att se hur de förhåller sig till varandra och hur de är sammanlänkande.

Att välja ut, bevara och förädla

Hur har vi värdesatt de historiska stadslagren i våra städer under decennierna efter andra världskriget och under olika politiska och ideologiska klimat? Hur har vi förhandlat kring den historiska staden? Generellt kan man säga att bevarandet av det gamla och kulturhistoriskt värdefulla har gjorts genom flera kamper och dessa kamper har varit präglade och styrda av diskussioner om vad som är värdefullt samt om vad och hur vi väljer att bevara eller förnya. Diskussionen har också präglats av ett kompenstationstänkande där man bevarar någonting och uppoffrar någonting annat.

Det som förenar alla mina fallstudier (trähusmiljöerna, Kakola och Wärtsilä) är – förutom det kulturhistoriska och arkitektoniska värdet – det faktum att dessa miljöer troligen inte skulle stå kvar idag om de inte hade omdefinierats som kulturarv. Kulturarv är inte något som existerar i sig – inte något vi pekar, ”det där är kulturarv” – utan något som aktivt skapas och ger det gamla ett nytt liv (Bendix 2009; Kirshenblatt-Gimblett 1998).

I kulturarvsprocessen har objekt ett visst tillstånd före och ett annat efter (Johansson 2005). Detta blir tydligt när man följer upp utvecklingen i alla mina fallstudier. Kulturarv som begrepp, process och handling omtolkas och omvärderas i olika kontexter. I och med att kulturarv ofta är ett ”minne” ur det förflutna förvaltas detta minne utgående från vår egen tid och förståelse (Alzén 1996,

18–19). Det förklarar också varför man dels har bevarat och dels har rivit gamla hus.

Etnologen Owe Ronström skriver att kulturarv är något som ger objektet ett *mervärde* som förvandlar gamla och vanliga saker till något speciellt. Men detta mervärde ökar inte bara det ursprungliga värdet, utan förvandlar det också i grunden (Ronström 2007, 26–27). När jag har studerat dessa miljöer har jag sett hur två delvis parallella och samverkande processer, gentrifieringen och kulturarvifieringen, har lett till en fysisk och socioekonomisk omvärdering av miljöerna och till en uppvärdering som gett dem en annan funktion och betydelse. Båda processerna förekommer inte alltid när det sker omvärderingar och uppvärderingar av historiska miljöer eller byggnader, men de har en nära koppling (för mer om gentrifieringen, se t.ex. Lees et al. 2008).

Bort med kåkarna!

De små kåkarna borde ha rivits bort för länge sedan. De har ju i många herrans år varit förfallna och fula, en styggelse för staden. Jag sörjer inte alls mitt barndomshem, utan i stället är jag glad att få höra att ”Nyyjork” äntligen försvinner ur stadsbilden.

(*Vasabladet* 30.3.1963)

Utgångsläget för den historiska byggnadskulturen i det moderniserande Finland var detta. Den generella inställningen, det politiska och samhällsliga klimatet, ekonomin och vardagsrealiteterna – alla talade för att man skulle bli av med de gamla kåkarna för att de upplevdes som förfallna, fula och i vägen för det moderna, det nya och det fina. Det var ingenting romantiskt och mysigt med dem – det kan klart och tydligt utläsas i citatet från *Vasabladet* 1963. Trähusen saknade ofta rinnande vatten, elektricitet, inomhustoaletter och så vidare. Bristerna förstärkte kontrasten till den nya och moderna staden som byggdes upp.

En annan förklaring är att våra städer moderniserades för att vi så gärna ville komma i ”storstadsklass”. Intryck och idéer hämtades från amerikanska storstäder där dyr mark i innerstaden byggdes med höghus, medan det gamla och oekonomiska revs. Att bygga

på höjden möjliggjorde förstås en mycket effektivare användning av marken.

Problemet i de små städerna är ofta att de inte alls är inställda på att bevara någon gammal miljö eller byggnadstypisk stil utan så snabbt som möjligt försöker komma så att säga i storstadsklass.

(Hufvudstadsbladet 21.1.1967)

Man tänkte också annorlunda om själva byggnaderna och deras hållbarhet under moderniseringens guldår. Byggnaderna skulle enbart hålla några decennier och sedan ersättas med nya. Det här tankesättet var radikalt men tidstypiskt, och fick konsekvenser på både byggnadssätt, material och utseende. Husen upplevdes som kortvariga experiment men i själva verket kom många av dem att stå kvar mycket längre än planerat. Följden av detta är att vi idag har massiva renoveringar på gång i framför allt 1960- och 1970-talshusen.

I modernismens anda blev standardisering och effektivt byggande med element det man eftersträvade speciellt under 1960- och 1970-talen, det vill säga under decennier som massinflyttningen till städerna var som störst. Å ena sidan möjliggjorde de stora förortsprojekten att innerstädernas gamla byggnadsbestånd lämnades ifred, dels att de i kontrast till dessa enorma projekt blev uttryck för slöseri av bostadsyta och dyr tomtmark. Revs de gamla husen inte ner, blev de snabbt och ofta objekt för sanering som var 1960-talets modebegrepp: sanering i bemärkelsen ”rena, röja undan, befria, modernisera”.

Förändring, återanvändning och resurs

Redan på 1970-talet mötte moderniseringen sakta motstånd, vilket på lång sikt hade en enorm betydelse för att vi över huvud taget har något av det historiska kvar i våra städer. Energikrisen 1972–1973 saktade ner bostadsproduktionen och eftersom man inte kunde bygga nytt på samma sätt som tidigare, behövdes nya lösningar för att ta i bruk det byggnadsskick som fanns till hands.

En viktig motståndskraft till moderniseringen utgjordes också av den samnordiska trästadskonferensen som ordnades 1972 i Sandefjord, Norge. Den finska pressen rapporterade livligt om evenemanget. Konferensen ordnades samma år som Unesco initierade sin världsarvslista, vilket gör året 1972 till ett betydelsefullt år och på många sätt till en vändpunkt för den historiska staden.

Trähuskonferensen i Norge var ett stort steg i riktningen mot att beslutsfattare och politiker fick upp ögonen för det materiella och immateriella värdet i historiska trähusmiljöer. Många av dem förseddes an efter med skyddsplaner; Gamla Borgå bland de första 1974 (Riipinen 1995, 12).

Plötsligt började man se det gamla som en framtida *resurs* och återanvändningen fördes fram som ett alternativ för att det gamla kunde bevaras. Det nya i diskussionen var att uppmärksamma själva förändringsprocessen, i stället för en särskild tid eller stil som varit utgångspunkten dithills.

Kulturarvstänkandet växer fram

I trästadskonferensens anda fick även vanliga stadsbor upp ögonen för gamla trähusmiljöer som erbjöd annorlunda centrumboende till ett relativt billigt pris. Såsom informanten här i citatet säger, blev det populärt på 1970-talet att många bytte ut storstadslivet mot småstadsliv. Husen var då i relativt dåligt skick och följaktligen billiga. Här kom trähusområdena in i en tidig gentrifieringsfas och bevarandet av husen övergick från ett passivt till ett aktivt bevarande – något som förstärktes an efter då alltfler intresserade sig för trähusboende och började rusta upp husen.

Det var väldigt populärt, eller det råkade sig, på 1970-talet, just då när vi flyttade hit, att många bytte ut [stor]stadslivet mot småstadsliv... På något vis spred sig den här lusten och då började folk köpa upp de här gårdarna som vanligtvis var i ganska dåligt skick. De var inte alls dyra på den tiden.

(Man, f. 1941, Karleby)

Under andra hälften av 1970-talet och under 1980-talet började därmed kulturarvstänkandet sakta växa fram och ses i livliga

debatter i tidningarna där man starkt tog ställning mot rivningar av gamla hus. Dels såg man hot i lokala åtgärder och inställningar, dels i nationella föreställningar och sätt att handskas med byggnadsarvet i våra städer.

Kampen om att ”få stå kvar” genomsyrade städernas planerings- och byggnadsverksamhet, vilket den i mångt och mycket även gör idag – ett arv vi bär med oss av tidigare decennier och av det diskussions- och åtgärds-klimatet man byggt upp kring den historiska byggnadskulturen.

År 1985 stiftades en byggnadsskyddslag som trädde ikraft som ett instrument för att skydda det gamla. Boehmska huset i Karleby var ett fall som omdiskuterades livligt i 1980-talspressen och huset blev ett sorgligt exempel på hur starkt moderniseringsverksamheten fortfarande förstörde gammal byggnadskultur i våra städer. Det var nämligen så att Museiverket redan hade hunnit bestämma att huset skulle förses med åtgärdsförbud men förbudsbrevet, som då skickades per post, hann inte fram i tid. I stället hann man förstöra stora delar av huset när grävmaskinen sattes igång mitt i natten. Naturliga rivningar var ganska vanliga under denna tid, då man redan talade mer för bevarande än för rivning av gamla byggnader.

Under 1990-talet präglades diskussionerna och åtgärderna av ett *aktivt* kulturarvstänkande som fick mera genomslagskraft på grund av gentriferingen. Förfallna centrumkvarter och enskilda byggnader gavs nytt liv genom nya invånare och områdena fick ett annorlunda ansikte utåt, både som boendemiljö och som stadsmiljö. Det nya som kom in med kulturarvifieringen var tanken om att trähusmiljöer också kunde bli turistiska resurser, det vill säga besöksmål. Trähusmiljöer svarade nämligen på det postmoderna behovet av att förankra sig i tid och rum, något som de moderna skapelserna inte kunde svara på. Kulturarvifieringen har också påverkats av ett förändrat förhållningssätt till *tidsdimensionen*. Medan modernisterna blickade framåt, blickar postmodernisterna även bakåt (Gross 2000, 114). Trähusboende blir en särskild livsstil som eftersträvas.

Från dröm till investering

Det gamla och det historiska blir en dröm att investera i. I det här citatet från en intervju får vi läsa att drömmen om att bo i ett trähus inte alltid har byggts på rationella beslut. Men det är inte det man är ute efter när man bosätter sig i ett snett, dragigt och gammalt hus. Det är andra värden som har större betydelse och som man vill satsa på.

Nån sorts status säkert för vissa människor, för andra lite snobbigt [liv] kan det stå för. För andra står det för en massa pengar: hur fan kan man vara så dum att man lägger ner en massa pengar på ett gammalt fallfärdigt hus när man i stället för betydligt mindre kunde bygga ett helt nytt hus med raka vinklar, lättstädad, praktiskt och effektivt utnyttjade kvadratmeter.

(Man, f. 1967, Ekenäs)

Samtidigt som det görs personliga investeringar i gamla hus, görs det numera även stora kommersiella investeringar i historiska byggnader och områden. Nu är det inte enbart enskilda hus som intresserar utan större helheter; den historiska staden och dess beståndsdelar som överlevt moderniseringen. Det handlar inte bara om att gentrificera ett förfallet gammalt område, utan mer om att förvandla det till en ny resurs för både stadsbor och besökare.

Kakolaprojektet i Åbo, där det gamla fängelseområdet omvandlas till bostadsområde med ett brett utbud av service, är ett av stadens mest fascinerande byggprojekt. Det som gör projektet intressant är hur man använder Kakolas förflutna både i den nutida formgivningen – i den nya kreationen av Kakola – och i marknadsföring och produktifiering. I de sistnämnda processerna förvandlas Kakola till någonting nytt – därav sloganen ”den nya tiden för Kakola!”.

På området ordnas rundturer på beställning, under vilka publiken – enligt marknadsföringen – kan ta del av det äkta Kakola med hänvisning till berättelserna om fängelsetiden, fångarna, om byggnadernas användning och så vidare. Det äkta Kakola inbegriper alltså tiden då Kakola var ett fängelse. Det för tankarna till att även bolaget Kakola Yhtiöt, som står för Kakolas ombyggnad och

förvandling, förstår att det man nu gör ändrar Kakola till grunden (<https://www.kakola.fi/>).

Men även i de ”äkta berättelserna” väljer man ut vad man berättar och vad man inte berättar. Precis som i byggprojektet plockar man fram vissa delar av Kakolas historia men passerar andra. Kakola som under sina tid som fängelse var stängt för en större publik har nu öppnat upp för kommersiella och turistiska ändamål. Behovet att synas bottenar i den så kallade uppmärksamhetsekonomin (eng. attention economy, Goldhaber 1997a; Goldhaber 1997b) och den symboliska ekonomin (Zukin 1988, 11; Zukin 2010).

Kultur arv som performans

Fängelset Kakola stängdes 2007 då det nya fängelsekomplexet i Saramäki stod färdigt. Tills dess hade Kakolabacken haft fängelseverksamhet i sina gamla stenbyggnader från och med 1860-talet. Merparten av den gamla fängelseinteriören rensas nu bort och byggnaderna får andra funktioner som bostäder, restaurang, hotell och så vidare.

Kakolas nya berättelse har gjorts genom att rensa bort, retuschera och förfina – genom att förädla Kakola till ett kulturarv med annat innehåll än bara som ett fängelseområde med fängelsebyggnader och en fängelsehistoria (jfr. Ronström 2007, 104, 266–267). Visst har områdets historia alltid varit något oöver det vardagliga (för andra än fångar, fångvakter och deras anhöriga), men inte förrän nu har det varit högklassigt och något ovanför det vardagliga.

Blir kulturarv och kulturarvifieringen då en slags performans? I sådana tankegångar blir det intressant att tänka kring hur de historiska trästädernas eller Kakolas historia omskrivs och förmedlas.

Genom en pågående omförmeringsprocess av området etableras i Kakola ett mångsidigt utbud av service såsom restaurang, bageri och ölbryggeri samt hotell och spa. Dessa marknadsförs som aktiviteter och erfarenheter man kan ta del av ”innanför de tjocka murarna i en unik miljö”. Kakola säljs som ”Åbos nyaste och trendigaste stadsdel” och som det ”enda äkta Kakola” (<https://www.kakola.fi/>). Eftersom fångarnas uterastningsplats, där de

kunde tillbringa högst en timme per dag, kallades för Riviera, ska spaet på området också heta Riviera – dock med ett helt annat innehåll än Rivieran för fångarna.

Kakolas historia blir därmed omskrivna symboler för olika syften. Genom att förankra det nya i det gamla, såsom här med exemplet Rivieran, skapar man medvetet en image åt området som bygger på det förflutna men i en omskriven form. Det ”exklusiva” och det estetiska blir ofta eftersträvansvärt i kulturarvringen – och det gör det även i fallet Kakola.

Det nya Kakola förverkligas dels med god smak, dels på ett smaklöst sätt. Element ur fångelseinredning och liv fyller nu en helt annan funktion som ger återkall på en *disneyfiering* av området – den grårandiga badrocken på hotellrummet som ett exempel.

Det andra intressanta projektet i Åbo är det så kallade Wårtsilåkomplexet, ett massivt byggprojekt där ett nytt bostadshus har byggts inne i den gamla fabriksbhallen där man tidigare bland annat har tillverkat stora dieselmotorer till båtar och kryssare. Hallen är byggd på 1930-talet med en utvidgning på 1950-talet. Bostadshuset som byggdes inuti det gamla skalet är Åbos fjårde största bostadshus med 155 loftboståder (<https://www.yhkodit.fi/content/uploads/2014/09/LOFT-TEHDAS.pdf>).

År det så här vi tänker kring gamla hus och byggnader? Som ett skal som vi vill bevara medan allt annat förnyas? Utsidan blir i sammanhanget helig och då kan man fråga sig vad den gamla exteriören ger för mervårde för en helt modern och ny interiör, eller tvårtom? Men det är sådant våra rådande skyddsbeståmmelser möjliggör, åtminstone i de allra flesta fall – att vi bör skydda det vi kollektivt kan ta del av medan det som är privat faller under vår personliga makt.

Redan i planeringsskedet sålde man slut på Wårtsilåkomplexets loftboståder, som till storleken ompånner 40–210 kvadrat vardera. Boståderna sålde till priset av 299 000 euro och uppåt. Kulturarv har ett högt pris – på många sätt!

Renodling av tid och rum

Både Kakola och Wärtsilä är ur dagens synvinkel självfallet kultur-
arvsobjekt på grund av deras kulturhistoriska betydelse som objekt
med ett historiskt, materiellt, immateriellt och arkitektoniskt värde
samt ett betydande symbolvärde. Det intressanta med dem är *hur*
de har kulturarvifierats och vad processen har lett till. I marknads-
föringen för både Kakola och Wärtsilä säljs bostäderna som unika
objekt som Åbo aldrig har sett förut. Vid närmare granskning ser
man dock att de tilltänkta interiörbilderna liknar dagens trendiga
interiörer. De saknar det som de uttryckligen säljs med: unikheter.
Då uppstår frågan: Hur skiljer sig dessa bilder från den image man
vill sälja andra bostäder med? Svaret är att de inte gör det – de är
alla trendiga interiörbilder i sinsemellan likadan stil.

Det unika är i stället kontexten, det vill säga fångelsebyggnaden,
fabrikshallen eller trähuset/miljön. I kulturarvsprocessen väljs
en *representationsform* som man vill framhäva och betona. Urvalet
innefattar ett bortväljande och utestängande för att framhäva
något annat. Därför är *urvalet* i nyckelposition i kulturarvsproces-
sen (Ronström 2005, 2007).

Behovet av urval skapar också ett behov av experter som möjlig-
gör urval genom att tillhandahålla begrepp, kriterier och adminis-
trativa verktyg. Det är de som vaskar fram guldkornen: Finlands
enda fångelsekomplex som omvandlats till bostäder, Åbos mest
intressanta loftbostäder. Idén om begränsad tillgång är också idén
bakom Unescos världsarvslista. Genom dessa urvalsprocesser, där
vi väljer något som värdefullt och viktigt att bevara och annat som
rena motsatsen, upprätthåller vi en *brist* så att efterfrågan är större
än tillgången. Då gör det ingen skillnad fastän föreställningar säljs
med ungefär samma koncept.

Från kåk till kulturarv

Vad har då hänt med trähusmiljöerna i och med kulturarvifie-
ringen? ”Från kåk till kulturarv”, huvudrubriken för min dok-
torsavhandling, antyder en *förskjutning*. Från att ha betraktats
som kåkar som bör röjas undan är gamla trähusmiljöer idag

eftertraktade både som boendemiljöer och som besöksmål. Idag förtjänar man pengar på miljöerna och byggnaderna som man bara för några decennier sedan skulle ha velat ersätta med modern arkitektur.

Kulturarvifieringen av historiska stadsmiljöer har gjort dem till objekt för en lukrativ verksamhet. Uppvärderingen av det gamla, slitna och förfallna tilltalar oss. Vi vill gärna se och uppleva hur något fallfärdigt väcks till nytt liv. I de gamla byggnadskropparna finns historien impregnerad medan användningen och meningskapandet påverkas av nuet.

Kulturarvet blir en *värde*markör för det som upplevs som viktigt i samhället, men tolkningen av vad som är kulturarv är varken given eller statisk (Bendix 2008, 254). I stället har begreppet kulturarv många lager av innebörd. Fluktuationerna i vad man avser med kulturarv gör att betydelsen ständigt förändras, omtolkas och definieras olika i olika sammanhang och under olika tider (Deacon 2004, 315–317). I fortsättningen blir det intressant att följa med hur trähusmiljöerna och städernas andra historiska lager förändras och framför allt hur inställningen till dem påverkar vårt sätt att handskas med dem.

Otryckta källor

Helsingfors. Svenska litteratursällskapet i Finland
SLS 1997. 2001: 13

Åbo. Kulturvetenskapliga arkivet Cultura vid Åbo Akademi.
KIVÅ. L 1584

Litteratur

Alzén, Annika (1996): *Fabriken som kulturarv*, Stockholm/Stehag:
Symposion.

Bendix, Regina (2009): "Heritage Between Economy and Politics",
Intangible Heritage, red. Laurajane Smith & Natsuko Akagawa.
London & New York: Routledge, s. 253–269.

- Deacon, Harriet (2004): "Intangible Heritage in Conservation Management Planning: The case of Robben Island", *International Journal of Heritage Studies* 10(3), s. 309–319.
- Ehrström, Margaretha (2000): "Hur man har lyckats bevara Gamla Brahestad- helhetssyn eller trästadsfasadism?", *Muistomerkki. Puusta perinnöksi. Jublakirja Pekka Kärjelle 16.4.2000*, red. Terttu Marja Knapas. Jyväskylä: Gummerus Kirjapaino Oy, s. 135–145.
- Goldhaber, Michael H. (1997a): "The Attention Economy and the Net", *First Monday* 2(4), 7 april. http://www.firstmonday.dk/issues/issue2_4/goldhaber/index.html [hämtat 21.1.2009].
- Goldhaber, Michael H. (1997b): "What's the Right Economics for Cyberspace?", *First Monday* 2(7), 7 juli. http://www.firstmonday.dk/issues/issue2_7/goldhaber/index.html [hämtat 21.1.2009].
- Gross, David (2000): *Lost Time. On Remembering and Forgetting in Late Modern Culture*, Amherst: University of Massachusetts.
- Hufvudstadsbladet* 21.1.1967.
- Johansson, Carina (2005): "Kulturarv och komparation i Visby", *Kulturarvens gränser. komparativa perspektiv*, red. Peter Aronsson et al. Göteborg: Arkipelag, s. 187–209.
- Kirshenblatt-Gimblett, Barbara (1998): *Destination Culture. Tourism, museums and heritage*, Berkeley: University of California Press.
- Lees, Loretta, Slater, Tom & Wyly, Elvin (2008): *Gentrification*, London: Routledge.
- Lillbroända-Annala, Sanna (2010): *Från kåk till kulturarv. En etnologisk studie av omvärderingen av historiska trästadsområden i Karleby och Ekenäs*, Åbo: Åbo Akademis förlag.
- Riipinen, Olli-Pekka (1995): *Suomalaisia puukaupunkeja. Hoito, kaavoitus ja suojelu*, Helsinki: Painatuskeskus Oy.
- Ronström, Owe (2005): "Memories, traditions, heritage", *Studies in Folk Culture Volume IV. Memories and Visions*, red. Owe Ronström & Ulf Palmfelt. Tartu: University of Tartu, s. 88–106.
- Ronström, Owe (2007): *Kulturarvspolitik. Visby: Från sliten småstad till medeltidsikon*, Stockholm: Carlsson.

Suonto, Yrjö (1995): *Varjele modernia! Modernin arkkitehtuurin ominaispiirteiden säilyttämisen puolesta rakennuksia korjattaessa*, Helsinki: Rakennustaiteen seura.

Vasabladet 30.3.1963.

Zukin, Sharon (1998): *Loft Living. Culture and Capital in Urban Change*, London: Radius.

Zukin, Sharon (2010): *Naked City – The Death and Life of Authentic Urban Places*, Oxford-New York: Oxford University Press.

Elektroniska källor

<https://www.kakola.fi/> [hämtat 21.11.2019].

<https://www.yhkodit.fi/content/uploads/2014/09/LOFT-TEHDAS.pdf> [hämtat 21.11.2019].

Konkurrerande berättelser – om nationell historieskrivning och lokala behov

Andreas Granberg

Vi får ofta höra hur historien finns överallt och tillhör oss alla. Att vi alla har en historia, oavsett om vi reflekterar över den eller ej. Men vad händer om en viss syn på det förflutna inte längre överensstämmer med den bild kring vilken den egna identiteten byggts upp? Och vem är det som bestämmer vad som är rätt och fel att minnas från det förflutna? Det här är två frågor som blivit alltmer aktuella i dagens samhälle. Det jag kommer att närma mig här är således hur det förflutna kan användas för att stärka en viss identitet både på en nationell och på en lokal nivå, samt vilka perioder man kanske väljer att fokusera på i denna historieproduktion. Historia görs nämligen både inom och utanför det vetenskapliga samhället, men det kan finnas väldigt stora skillnader mellan dessa två sfärer.

Jag tänkte ta mig an denna problematik genom att presentera utdrag från den studie som ligger mig närmast, nämligen min doktorsavhandling, där jag undersöker debatten om den vikingatida avfolkningen i Österbotten. En avsaknad av vikingatida fynd i Österbotten har av vetenskapen tolkats som att området saknat en fast bosättning under tidsperioden 850–1025 e.v.t. (Hägg 1977,

42), alltså en period på ungefär 200 år, då vi inte har något hum om vad som försiggått i området. Vi rör oss alltså i en förhistorisk tid, vilket innebär att vi inte har några skriftliga källor från den här tiden.

Det är däremot inte alla som godkänt tolkningen av den vikingatida avfolkningen. Historiskt och arkeologiskt intresserade österbottningar har med olika medel försökt visa på en oavbruten bosättningskontinuitet från stenåldern till dags dato och har på så sätt motsatt sig den vetenskapliga synen. Under tidigt 1980-tal sattes spaden i jorden och det bedrevs ett flitigt grävningsarbete i de österbottniska byarna på jakt efter något som kunde belysa områdets forntid. Det var ett arkeologiskt detektivarbete som ägde rum under sommarmånaderna, vilket intresserade såväl gammal som ung, lekmän som professionella, och som dagstidningarna flitigt följde med och rapporterade om. Bit för bit kartlades forntiden, men där man trots ett gediget arbete inte riktigt fick den sista åtråvärda biten på plats.

Det jag intresserar mig för är hur forntiden diskuterats och debatterats, främst genom att se på debatten som uppstod kring det här ämnet i de lokala dagstidningarna där man presenterade en från de nationella vetenskaperna avvikande syn. Det är alltså inte frågan om hur man kan levandegöra vikingatiden genom marknader eller jubileer, eller hur vikingatiden populariserats i tv-produktioner som exempelvis *Vikings*, vilket vanligtvis är bland det första man kommer att tänka på när det gäller historiebruk. Historiebruk hör också samman med hur vi ser på oss själva och kan belysa aspekter av vår identitet. Att det var just järnåldern som påstods vara öde i Österbotten gav frågan en symbolisk laddning, och man kan fråga sig huruvida debatten fått samma karaktär om avfolkningen hade gällt exempelvis stenåldern.

En regional historieskrivning

Hösten 1987 befann sig således några forntidsintresserade amatörer från Österbottniska Fornforskningssällskapet tillsammans med arkeologer från Umeå universitet vid Kalaschabrännan i Malax, undersökandes en järnålderstida husgrund. Det som förenade

dem var att de alla tog del av ett projekt som ämnade skriva om Österbottens historia. Man nöjde sig nämligen inte med den nationella berättelsen, som påstod att stora delar av Österbotten, samt största delen av det finska kustområdet, skulle ha legat öde under vikingatiden.

Att området varit avfolkat hade det gått att läsa om i *Svenska Österbottens historia I* som utkom 1977, men ryktet spred sig. Det talades om en tomrumsteori som upprätthölls av vetenskapen i ett försök att skriva om Österbottens historia, eller snarare skriva ut det järnålderstida Österbotten ur den nationella berättelsen, för att på så sätt kunna senarelägga svenskarnas ankomst till det område vi idag känner som Finland. Något tomrum hade det ändå inte talats om från vetenskapens sida, utan detta får mer förstås som ett lokalt förankrat begrepp. Från vetenskapligt håll talades det i stället om en avfolkning eller avsaknad av en fast bosättning. Men i den debatt som följde kom tomrummet som begrepp att slå rot bland allmänheten. Det betonades ändå från fornforskningssällskapets sida hur de svenska arkeologernas närvaro i Österbotten inte var frågan om något misstroendeveto gentemot Museiverket eller övriga finska institutioner, utan endast ett försök att nå klarhet i en fråga som länge gäckat vetenskapen (Baudou 1991, 13).

Med start vid 1950-talet hade man försökt skriva om Finlands historia. Efterkrigstiden skulle vara en tid av försoning, också mellan språkgrupperna, och man ville lämna forna tiders språkstrider bakom sig. Detta förde med sig ett nytt sätt att förhålla sig till Finlands nationella gränser och en betoning på regionerna (Lähteenmäki 2009, 59). Man hade ju förlorat en del av sin areal och bland annat karelarna hade behövt omlokaliseras efter kriget. Vad som sker i samhället påverkar således hur vi ser på vår historia och det fanns ett behov för en ny nationell berättelse vid den här tiden.

Detta resulterade i ett ökat intresse för regionerna och utgivningen av flera landskapshistoriker från och med 1940-talet. Av Finlands landskap var Södra Österbotten det första som fick sin historik färdig 1950, då del 1 och 2 utav *Etelä-Pohjanmaan historia* gavs ut. Att skriva våra landskaps historia är ändå inte helt oproblematiskt. Hur skall vi egentligen förstå dessa och vilka gränser skall vi följa? Våra landskap har genomgått stora förändringar under

årens gång, så vad menar vi således när vi pratar om exempelvis Österbotten?

Etelä-Pohjanmaan historia I-II drog sin gräns vid språket. Det var enbart de finska områdena som fick sin historia berättad, från forntiden fram till år 1809. Detta sågs som en naturlig indelning 1950, och det var först 30 år senare som Svenska Österbotten skulle få sin historia skriven i form av *Svenska Österbottens historia I*. Författare till den förhistoriska delen var den finländske arkeologen Carl Fredrik Meinander, som också skrivit den förhistoriska delen till *Etelä-Pohjanmaan historia I-II*. Slutsatserna är desamma som i Meinanders tidigare verk, men hembygdsfolket i Österbotten hade högt ställda förväntningar och de resultat som presenterades var inte de som hade önskats. Det fanns ett behov att även i Österbotten kunna visa upp vikingatida anor från en svensk forntid. Missnöjet som uppstod med detta verk har således setts som startskottet på en lång och ihärdig debatt som till stor del kom att utspela sig i de lokala dagstidningarna (Edgren 2013, 224), men som också förde med sig ett ökat intresse för arkeologi och ett försök att få till stånd nya arkeologiska utgrävningar i Österbotten.

Landet annorlunda

Österbotten vill kanske så som historikern Nils Erik Villstrand betecknat det vara lite av ”landet annorlunda”, att inte alltid helt överensstämma, och ibland rentav avvika från Finland som helhet (Villstrand 2002, 11). Nu tror jag att detta kunde sägas gälla de flesta bygder och där Gotland brukar kallas landet annorlunda för Sveriges del. Österbotten eller Gotland är kanske ändå inte riktigt lika sexiga som Katalonien eller Baskien, som annars ofta brukar lyftas fram när man vill analysera ett regionalt historiebrev, där ideologi, identitet och historia vävs samman.

Vi drar ändå ofta hemåt och nog är det ju särskilt fint om man kan hitta något som utmärker den egna bygden. Österbotten av idag är ändå inte detsamma som Österbotten på 1950-talet, och rör vi oss ännu längre tillbaka i tiden är frågan om vi ens kan tala om något Österbotten. Det enda som vi vet att med säkerhet har existerat är naturlandskapet, men bland annat landhöjning har

bidragit till att även detta tagit sig nya former och att landskapet ständigt är utsatt för förändring.

Vad som utgör ett område är däremot en fråga som den finske geografen Anssi Paasi menar att vi alltför sällan ställer. Tvärtom är detta något som ofta tas för givet. Enligt Paasi är ett område, liksom dess gränser, något som skapas utav oss människor för att hitta samband men också för att stänga ute andra (Paasi 1986, 45). Identiteter – precis som gränser – är således föränderliga och det förflutna är tacksamt att ta till när vi vill försöka belysa en viss aspekt av oss själva. Det kan vara vikingatiden, men det finns också andra lämpliga perioder, liksom klubbekriget, som gärna lyfts fram i Österbotten.

Det är ändå ganska talande att detta sökande efter en svunnen identitet i Österbotten skedde på just 1980-talet, under en tid då man mer och mer började ifrågasätta de nationella vetenskaperna. Ole Storsved, som var en aktiv amatörarkeolog i Malax har skrivit att: ”om en forskare tidigare sa att ’ert land ligger så lågt att det inte finns nån forntid’ så trodde vi på dem, det gör vi inte längre” (Miettinen 1984, 17). Det fanns ett ökande intresse för den lokala historien, samtidigt som den nationella berättelsen alltmer började ifrågasättas.

Landskapen är sålunda intressanta att studera ur ett historiebryksperspektiv. Den regionala identiteten uppfattas oftast som något mer ursprunglig än den nationella identiteten, om än också något problematisk. Får vi nämligen alltför starka regioner finns också risken för splittring (Lähteenmäki 2009, 68). Rätten att få finnas till är ändå viktig för de svensktalande i Finland, och den här rätten sträcker sig också till att gälla historien. Man får inte ge efter, för om man börjar ge efter finns risken att vi snart inte har något kvar. Ända sedan 1500-talet har det förts en diskussion kring när svenskarna och finnarna anlände till det område vi idag känner som Finland (Ivars & Huldén 2002, 14–15). Denna diskussion var som häftigast under 1920- och 1930-talen, det vill säga språkstridens dagar, men det är denna som fortfarande lever kvar i dagens tolkningar. Det är svårt att bli kvitt något om det en gång skrivits ner.

Vem kom först?

I skolan får vi fortsättningsvis lära oss att den svenska bosättningen i Finland fick sin början i samband med Erik den heliges korståg på 1150-talet. Jag vet inte hur länge man försökt tillskriva detta som en myt och legend, men likväl pratar man om tre korståg i läroböckerna och hur Finland koloniserades av Sverige.

Det hörde tidigare till historieskrivningens viktigaste uppgift att skapa en föreställning om en lång historisk kontinuitet för en viss grupp. Den norske antropologen Thomas Hylland Eriksen och den franske filosofen Michel Foucault talar rentav om diskontinuiteter som ett stigma för historikerskrået (Eriksen 1998, 116; Foucault 1994, 9). Med alla möjliga medel skulle ett utvalt folk knyts an till ett visst territorium, och i denna strävan har just bevisandet av vem som kommit först visat sig vara effektivt. En effekt av detta har däremot varit en exkludering av sådana grupper som inte ansågs passa in i den syn som förespråkades.

Det är ändå få områden som kan uppbevisa en kontinuitet genom historien. Gösta Ågren, som aktivt tog del i diskussionen kring tomrummet, hävdade att frågan om vem som kom först kanske trots allt inte hade en så stor betydelse i debatten om Öst-erbottens forntid:

Det har naturligtvis ingen betydelse vem som fanns här först – moraliskt sett. Varje människa har samma rätt – till liv och utkomst, språk och hembygd, trygghet och kärlek. Det betyder intet om man kom först eller först iföl. Men psykologiskt har förhistorien just i detta hänseende gång på gång visat sig vara av enorm betydelse. Stormen runt Vörå-runorna visar det igen.

(Ågren 1985, 17)

Frågan om vem som kom först hade alltså snarast en psykologisk laddning. Frågan om ens identitet och känslan att ens närvaro var ifrågasatt.

Frågan om språk är ändå problematisk eftersom vi inte kan knyta en arkeologiska lämningar från forntiden med en viss språkgrupp. Man brukar säga att en krukskärva inte pratar något språk, så oavsett om vi kan bevisa att det funnits befolkning eller ej, kvarstår frågan om vilket språk som pratats. Likväl lever den här

frågan kvar. När kom svenskarna, varifrån och hur många? Var de invandrare, eller var det frågan om en statligt styrd kolonisationsprocess? Vem kom efter samerna? Samerna är ändå relativt nya i den här debatten och gällande deras historia finns minst lika många kunskapsluckor, men samerna har nästan helt saknat representation i den nationella historieskrivningen. Det är nämligen språket som i stor utsträckning kommit att styra hur vi ser på vår historia i Finland.

Vörå-runorna som Ågren nämnde är däremot intressanta eftersom dessa kunde ses som ett skriftligt bevis på att vikingar anlät till Österbotten. Midsommaren 1978 hade Hugo Berg upptäckt en runinskription på en bergsvägg i Vörå. Upptäckten fick stor uppmärksamhet i den lokala dagstidningen *Vasabladet*, som följde upp fyndet med ett reportage där Berg gavs möjligheten att presentera sitt fynd (Svens 1978, 1). Att det fanns runinskriptioner i berget var utom allt tvivel, men var de vikingatida eller av senare dato?

Inom de närmaste månaderna efter fyndet skickade en historieintresserad allmänhet in ett flertal tolkningsförslag till dagstidningarna, men fyndet engagerade också representanter från ett flertal olika vetenskapliga discipliner som försökte komma underfund med huruvida inskriptionen var vikingatida eller ej. Från vetenskapens sida var man överlag positivt inställd, om än med vissa förbehåll.

All publicitet kom nämligen inte att riktas mot runinskriptionen, utan i den påföljande debatten kritiserades också upptäckarna för ett felaktigt tillvägagångssätt vid fyndet av inskriptionen, bland annat eftersom mosslager som täckt inskriptionen hade lyfts bort innan Museiverkets representanter getts möjligheten att undersöka den. Detta, tillsammans med att någon hade förstärkt inskriptionen genom att färglägga den med krita, ansågs ha förstört alla möjligheter att fastställa inskriptionens ålder (Romantschuk & Snickars 1978, 1).

Diskussionen kring den första runinskriptionen hann däremot knappt avslutas innan fyndet av ytterligare en runinskription gjordes fyra år senare i närheten av samma trakt som den första. Den här gången gjordes fyndet av amatörarkeologerna Anna Forss, Uno Forss och Erik Svens, vilka enligt egen utsago lär ha tvekat huruvida de skulle meddela Museiverket om deras fynd, eller låta det

ligga kvar i skogen (Norrman 1983, 9). Man var rädda för vad man skulle tycka om det här fyndet i Helsingfors, för runinskriptioner fick ju helt klart inte finnas i de österbottniska bygderna. Det hade man fått på det klara efter den debatt som uppstått. Runor i Österbotten överensstämde inte med den nationella synen, eftersom området borde ha legat öde.

Tids nog började detta ses som en relativt ny inskription från vetenskapligt håll med ursprung där kring 1850, eller kanske rentav så sent som 1950 enligt geologen Joakim Donner, som låtit undersöka inskriptionen (Donner 1986, 78). Fyndet av runinskriptionerna ansågs ha kommit väl lägligt, eftersom det fanns ett intresse att stärka den regionala historien. Dessa började ses som beställningsarbeten i jakten på ett svenskt arv och en ersättning för en svunnen period. För vem vill inte vara viking och vara del av en mytomspunnen tid då Norden började göra sig hört i Europa.

Detta skapade en dispyt mellan österbottningarna och vetenskapsmännen i Helsingfors, något som lett till sår som har visat sig vara svårläkta; ingen vill bli tillrättavisad om den egna historieförståelsen. Då det kommer till lokalhistoria är det nog ofta så att det är den lokala befolkningen som sitter inne med den största kunskapen. Allmänheten har dock vissa förväntningar på specifika resultat som de professionella historikerna och arkeologerna nog varit medvetna om, men som de inte alltid kunnat erbjuda.

Kanske är professionella historiker ibland lite fega att dra slutsatser, men främst för att vi är rädda att bli feltolkade. Men det är också den här fegheten som i sin tur kan orsaka dispyter, då man från allmänhetens sida vill ha mer klara svar. Idag hör man mycket prat om faktaresistens – hur man ifrågasätter vetenskapen och vägrar ta till sig av vad denna har att säga. För tillfället florerar frågor om vaccinetstånd i debatten om Österbotten.

Man har ju hört talas om att det bara är tolkningar. Och tolkningar kan motbevisas. Vetenskapen har kanske förlorat lite av sin status, och man är beredd att söka ett andra utlåtande om man inte är nöjd med det första. Och vad är nu felet med det – det går ju att besöka en annan läkare för ett andra utlåtande, så varför inte vända sig till en annan historiker eller arkeolog om man inte är nöjd med den förstas synpunkt? Det var precis detta man gjorde då man vände sig till den svenska arkeologen Evert Baudou vid Umeå

universitet för att få hjälp med att visa att Österbotten faktiskt hade en vikingatid. Och från Umeå universitet var man glada att hjälpa till.

Forskningsfronten flyttas fram

Men hur gick det då för de svenska arkeologerna. Lyckades de med att skriva om Österbottens historia? Både ja och nej. De fick reda på mycket nytt och Österbottniska Fornforsknings­sällskapet var åtminstone nöjda med resultaten, medan undersökningen inte fått riktigt samma effekt på de nationella vetenskaperna. Runinskriftionerna ses idag som kulturhistoriskt värdefulla i och med att själva debatten har gett dem ett värde, men få skulle vilja gå in och börja diskutera deras ålder.

Detsamma kan sägas vara fallet med den svenska forskargruppens resultat. Man kan kanske säga att det har uppstått ett tredje forskningsläge, jämsides med de tidigare svenska och finska, i form av ett österbottniskt. Enligt denna finns det inget tomrum, utan en regional bosättningskontinuitet, det vill säga en förhistorisk bosättning som flyttat på sig i och med landhöjningen (Baudou 1991, 195). I den senaste historiska översikten som gavs ut på svenska problematiseras de tidigare tolkningarna och deras inverkan på historiekulturen i framför allt Österbotten. Svårigheten att ge ett slutgiltigt svar på frågan förblir tydlig även här (Tarkiainen 2008, 30). Det kan nog ändå hävdas att debatten påverkat och flyttat fram forskningsläget. Dessutom är arkeologi en vetenskap i ständig förändring och tidsavgränsningen för avfolkningen har krympt i och med att nya fynd kommit till daga.

Det är ett tag sedan debattens senaste inlägg, men frågan om vårt ursprung har inte försvunnit någonstans. Denna kan kanske till och med sägas ha blivit än mer aktuell. Historia är ett ämne som intresserar för att det ligger så pass nära oss själva. Därför blir det också fort känsligt. Men det är inte för den skull lönt att älta frågan om vem som har rätt eller fel. Människor kommer att uppleva historia precis som de vill, och vi kan inte ändra på detta genom att tala om för dem att de upplever något fel.

Vi skall dock inte bli passiva. Intressantare ur ett historiebruksperspektiv är varför en viss fråga uppstår under en viss tid, och varför just den blir den dominanta. Vad säger det att det börjar talas om en avfolkning på 1950-talet, och att detta resulterar i en debatt 20 år senare? Vad skedde i samhället som orsakade detta intresse för vikingatiden? Lika intressant är det att fundera på vad som kommer att bli nästa "vikingatid", alltså nästa period som kan orsaka kontrovers. Som historiker måste vi framför allt bli bättre på att förstå vår egen roll i skapandet av en viss historisk förståelse. Vi måste även beakta att våra resultat kan komma att tolkas på ett sätt som vi inte avsett. Det går inte att enbart falla tillbaka på att vi bedrivit vetenskaplig forskning och att således tvätta våra händer från alla former av missbruk. Vi har också ett ansvar för det vi skriver.

Litteratur

- Baudou, Evert (1991): *Järnåldersbygd i Österbotten: En ekologisk-arkeologisk studie av bosättningskontinuitet och resursutnyttjande*, Vasa: Scriptum.
- Donner, Joakim (1986): "Bidrag till kännedom om Vörårunornas ålder: Exempel på ristningsteknik använd i runinskrifter och hållristningar", *Fennoscandia Archaeologica* III, s. 73–80.
- Edgren, Torsten (2013): *Carl Fredrik Meinander – Arkeolog med perspektiv*, Helsingfors: Museiverket.
- Eriksen, Thomas Hylland (1998): *Etnicitet och nationalism*, Nora: Nya Doxa.
- Foucault, Michel (1994): *The Archaeology of Knowledge*, London: Routledge.
- Hägg, William (1977): *Svenska Österbottens historia I*, Vasa: Svenska Österbottens landskapsförbund.
- Ivars, Ann-Marie & Huldén, Lena (red.) (2002): *När kom svenskarna till Finland?*, Helsingfors: Svenska Litteratursällskapet i Finland.
- Luukko, Armas & Meinander, Carl Fredrik (1950): *Etelä-Pohjanmaan historia I-II*, Helsinki: Etelä-Pohjanmaan historiatoimikunta.

- Lähteenmäki, Maria (red.) (2009): *Maa, Seutu, Kulmakunta: Näkökulmia aluehistorialliseen tutkimukseen*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Norrman, Ralf (1983): *Värårunorna Del 1: En bok om runinskrifterna i Höjsal och Härtull sammanställd av Ralf Norrman*, Jakobstad: Jakobstads Tryckeri.
- Miettinen, Mirja (1984): *Offerstenar i Malax*, Malax: Malax Museiförening.
- Paasi, Anssi (1986): *Neljä maakuntaa: Maantieteellinen tutkimus aluetietoisuuden kehittymisestä*, Joensuu: Joensuun yliopisto.
- Romantschuk, Maria & Snickars, Kurt (1978): ”Tassarna bort från runorna”, *Vasabladet* 16 juli, s. 1.
- Svens, Stig (1978): ”Intet tvivel i Vörå där är runor i berget”, *Vasabladet* 27 juni, s. 1.
- Tarkiainen, Kari (2008): *Sveriges Österland: Från forntiden till Gustav Vasa*, Helsingfors: Svenska Litteratursällskapet i Finland.
- Villstrand, Nils Erik (2002): *Landet annorlunda: Uppsatser om Österbottens historia*, Vasa: Svensk-Österbottniska Samfundet.
- Ågren, Gösta (1985): ”En viskning i granit”, *Vasabladet* 2 november, s. 17.

Handling i och omkring historiska datorspel – några tankesår om digitala spel, historiekultur och aktörskap

Ylva Grufstedt

Det vanligaste sättet att tänka kring digitala spels särart handlar om agens, det vill säga möjligheten för spelare att genom handling driva spelberättelsen framåt, och ofta i någon mån att få vara med och bestämma riktning och resultat för den samma. Denna definition sätter fokus på spel som ett interaktivt fenomen och lyfter indirekt fram dem som en kontrast till mera ensidiga, linjära förmedlingsformer som litteratur och film. Jämförelsen haltar dock eftersom interaktivitet är ett brett begrepp. I och med att spel i regel möjliggör aktion och reaktion rymmer de kanske inom begreppet, men det har också konstaterats att sann interaktion kräver att båda parter har möjlighet att agera självständigt och förutsättningslöst, något som dagens digitala spel inte har kapacitet att göra (Stang 2019).

I relationen mellan spel och spelare är i stället nästan allt förutbestämt och förutsägbart. Därför är det sällan befogat att tala om spontanitet eller handlingsfrihet. Ett bättre ord är *handlingsutrymme* – ett möjligheternas rum med ändamålsenlig planlösning och inredning. Här huserar spelare och spelutvecklare – två grupper

av aktörer med anknytning till digitala spel som historiekulturellt fenomen. Kärnan i den här texten är hur dessa grupper formar och påverkas av agens som en väg till det förflutna, och hur det förflutna i spel påverkas av kringliggande kontexter och normer.

Speldesign och historiekultur

Själva handlingsutrymmet och den upplåtna kontrollen över spelberättelsens progression, riktning och innebörd är nyckelaspekter på vad som händer med det förflutna när det iscensätts i spel och genom spelande. Frågor om denna agensbetonade form har de senaste åren stått i centrum för forskning i gränslandet där spelstudier och historia möts. Till exempel historikern Adam Chapman har förtjänstfullt öppnat upp en teoriapparat för hur vi kan beskriva och förstå sambandet mellan spel som artefakt i en historiekulturell kontext och det historiska innehåll som återges (Chapman 2016; Chapman, Foka & Westin 2017). Han talar bland annat om *historying* – att idka historia (min översättning) – och menar att det här är något som sker i två led: i utvecklingen av spelprodukten, och i spelandet av densamma (2016, 22–23).

Chapman menar att digitala spel som handlar om det förflutna kan och bör förstås på samma sätt som annat populärkulturellt stoff – som kontext- och urvalsberoende historiebruk som formas av sitt medium, sin tidsbundenhet och sin författare. Spelens form – betingad genom framför allt design och genre – uppstår i brytpunkten mellan alla dessa karaktärsdrag och är den i särklass mest betydelsefulla komponenten för hur det förflutna iscensätts i spel. Formen kan, med avseende på historia, karaktäriseras på åtminstone två olika nivåer. Först och främst den tematiska nivån: vilka perioder, aktörer och skeenden iscensätts? Är det till exempel andra världskriget som utgör scenen för berättelsen, eller medeltiden? Vems historia är det som spelet berättar om, och med vilken betoning? Vilka bevekelsegrunder styr urval, omfattning och innehåll om det förflutna?

Den andra nivån tar själva ramverket för handlingsutrymme i beaktande, nämligen genre. Vari ligger utmaningen i spelet? Vilken är spelarens uppgift? Är det att agera omnipotent härskare

över en hel nation och vägleda landet genom århundraden som i *Europa Universalis IV*? Eller är det att lösa gåtor och pussel för att kunna rädda sina vänner från fara under första världskriget som i *Valiant Hearts: The Great War*? Har spelet en tydligt linjär struktur eller går det att utforska den historiska världen spontant? Har spelaren möjlighet att förändra händelsers utfall eller ej?

Dynamiken mellan det historiska stoffet och handlingsutrymmet ger värdefulla ingångar till att förstå hur historisk kunskap cirkulerar och värdesätts i detta sammanhang både ur spelarens och spelutvecklarens perspektiv. Speldesign handlar obönhörligen om att göra val och begränsningar och kritisk granskning av historia i spel bör präglas av en medvetenhet om hur temat och innehållet samverkar med spelets regelverk och genrekonventioner samt det ramverk som själva spelindustrin utgör. Idag finns det spel i alla tänkbara kombinationer mellan tema och genre och mångfalden är stor (se till exempel Rochat 2019 för en uttömmande kartläggning av spel med historia som innehåll). Dock finns det vissa framträdande mönster och kontexter som formar historieanvändningen i spel, och dessa mönster bygger på ett ekosystem av samverkande historiekulturella normer och spelkonventioner.

Den föga kontroversiella utgångspunkten är att spelutvecklare över hela världen använder sig av vårt gemensamma förflutna för att knyta an till sina spelare. I de flesta fall beskrivs historia som en sorts genväg till spelaren, där historiska referenser används för att göra spelet intressant. Det är en pragmatisk användning som man hoppas ska leda till konsumtion. Det betyder att historia och kulturarv kan ha en strikt utsmyckande funktion i spel snarare än att ha en uttryckligen pedagogisk eller emancipatorisk funktion. Men det finns också spel som har för avsikt att genom design tydligt problematisera och kontextualisera det förflutna genom just agens. Sådana spel kommer till genom en uttalad avsikt att lyfta fram ett kulturarv och en del av det förflutna för att utbilda om specifika händelser och legitimera inblandades samt efterlevandes erfarenheter.

I datorspelet *Never Alone* spelar spelaren som flickan Nuna. Hon är huvudpersonen i en av Iñupiaq-folkets traditionella berättelser om snöstormarnas hemvist och spelarens uppdrag är att rädda Nunas by från oväder och monster. Mest är faran själva snön,

isen och kylan. Nunas strapatser är metaforer för verklighetens överlevnadsstrategier och synergier mellan människa och natur i en svårforcerad, oralt traderad, historisk kontext. Spelet berättar om Iñupiaq-folket och dess strävanden genom att befästa en särskild logik: spelscenarierna ramar in begränsningar respektive möjligheter, och beskriver vad som räknas som framgång och vad som utgör misslyckanden. Nuna (skapad av spelutvecklare) visar genom handling (som egentligen är spelarens handling) exempelvis vilken roll vidskeplighet spelar i deras kultur och vilka resurser som är centrala för livet i Alaska, nu och i det förflutna.

Utvecklarna av spel som detta arbetar medvetet med frågor om autenticitet och representation – även i frågor om vem som designar spelen – och använder sig av spelformen för att förmedla en upplevelse och en erfarenhet som sätter den historiska kontexten och kulturen i centrum (se Cook Inlet Tribal Council 2017).

Spelfilosofiska forskarna Douglas Wilson och Miguel Sicart konstaterade 2010 att det har skett en förändring i utvecklarperspektiv, från ett tidigare tillstånd där en virtuos designer står ensam bakom den färdiga produkten, till en nutida, mera holistisk hållning där utvecklare i sitt arbete agerar som spelarens ombud under hela designprocessen (Wilson & Sicart 2010, 2). Med det senare följer en mera lyhörd användning av historia i spel, det vill säga en ökad förståelse för vad spelare förväntar sig både av spelupplevelsen men också av den historiekulturella upplevelsen. Vilken historia tänker spelare att de ska få erfara i spelen? Får deras handlingar i spelet förväntade konsekvenser och lyder det förflutna i spelet under samma lagar som spelarnas egen kunskap om forna samhällen och händelser?

Spelutvecklare arbetar alltså framför allt utifrån två ideal: spelarfokus och underhållningsvärde. Att låta spelaren stå i fokus innebär att sakfrågor gällande spelens innehåll får stryka på foten om det krävs för att spelupplevelsen ska uppfyllas. Detta står i nära relation till underhållningsvärdet, men det är viktigt att poängtera att begreppet underhållande inte enbart bör förstås som synonymt med roligt eller kul. Som spelforskaren Jesper Juul tidigare diskuterat så är spelande en motsägelsefull sysselsättning där utmaning, misslyckanden och frustration behöver samsas med spänningssansor, envishet och lättnad (Juul 2013, 72).

Det händer att historien kommer i kläm mellan dessa båda ideal, eftersom de i sin tur anknyter till en rad kriterier som inte alltid existerar i samstämmighet. Till exempel är det inte ovanligt att agens och handlingsutrymme begränsas av tekniska orsaker och att utvecklare gör avkall på vederhäftighet och historisk korrekthet för att upprätthålla spelens interna logik och värna underhållningsvärdet. Detta har såklart konsekvenser för bilden av det förflutna. Till exempel strategispelet *Europa Universalis IV* lider av komplexitetsreduktion i bilden av handelssystemen i världen under tidigmodern tid. Spelet skildrar den historiska världen från ett strukturellt ovanifrånperspektiv och spelaren styr en vald nation genom att ta beslut om bland annat politik, diplomati, militär, ekonomi och handel. Bland annat fungerar Venedig som världshandelns mittpunkt. För att understryka och betona Venedigs historiska betydelse för global handel strömmar alla varor in till staden – aldrig bort från den. Spelets nuvarande form har inte utrymme för en omfattande översyn och justering, varför det kritiserade systemet inte ännu gjorts om. Här är alltså ett scenario i vilket vi kan betrakta spelutvecklarnas roll och spelens inneboende historiesyn som – åtminstone i det lilla – delvis avhängig tekniska förhållanden inom spelindustrin.

Den komplicerade innebörden av lek och spel

Diskussion i spelkulturen och offentligheten om spel som innehåller historia präglas inte sällan av förhandling kring relationen mellan lekfullheten, spelandet, spelformen och de ibland tunga ämnen som spelen berättar om. I kontexten historiebruk är det naturligt att nämna de många krig som varit utgångspunkten för hundratals, om inte tusentals, spelprojekt. Det är vanligt med spel som utspelar sig i situationer där spelaren ikläds rollen som en soldat eller annan aktör som deltar som stridande i till exempel andra världskriget. Datorspel omges i hög utsträckning av konnotationer om lek och lekens betydelse vilket har genererat en hel del kritik mot spel som historieförmedlare. Skeptiker har bland annat menat att datorspel på grund av dess lekfulla natur alltid riskerar att trivialisera sitt innehåll (Chapman 2016, 5–6). Det är alltså åter

spelens interaktivitet som på en och samma gång beskrivs som en möjlighet att skapa meningsfulla upplevelser av historia och det förflutna, och likaledes som en risk att skapa problematiska och etiskt svåra skildringar om desamma.

För varje nytt spel som utkommer i exempelvis spelserien *Battlefield*, som utseplar sig i andra världskriget, kretsar diskussionerna obönhörligen kring frågor om historisk äkthet och autenticitet. Äkthet verkar jämföras med en känsla av realism och respekt för de historiska aktörernas erfarenheter. Autenticitet knyts i sin tur till spelens förmodade förmåga att förmedla erfarenheter som påminner om eller lär ut om det förflutna, samt de förmodade skyldigheter som utvecklarna har att iscensätta saker och ting på vad som upplevs vara ett så vederhäftigt sätt som möjligt (Wright 2017). Vidare finns en föreställning om att spel gör det möjligt för spelaren att komma närmare historiska händelser genom dess interaktiva natur. Inte minst i marknadsföringen erbjuds spelaren bli en del av spelets värld och uppleva historien direkt, kanske till och med genom att kunna ändra den historiska utvecklingen.

Det är särskilt intressant att notera att den kritik som framförs när utvecklarna använder sina spel för att problematisera autenticitet. Ett exempel finner vi i diskussioner kring *Battlefield* 5. Utvecklarna av spelet valde att inkludera en kvinnlig karaktär i berättelsen om den norska motståndsrörelsen under andra världskriget. Reaktionerna på detta grepp – att låta en kvinna spela huvudrollen som krigande – överskuggade under lång tid alla andra perspektiv på spelet i allmänhet, och även resten av den historiska berättelsen i spelet. Det verkar alltså som att en del spelare – förstås långt ifrån alla – har svårt att jämkna sin historiesyn med normbrytande perspektiv på det förflutna. Det normbrytande står dock inte bara i kontrast till vad som anses vara den legitima och autentiska manlige soldaten i folks historiemedvetande, utan går också stick i stäv mot hur digitala spel nästan uteslutande har illustrerat denna figur historiskt. Det finns alltså anledning att misstänka att emancipation och lyftandet av historiografiskt marginaliserade grupper och personer tas emot på de premisser och i förhållande till de konventioner som gäller för just digitala spel. Även detta talar för ett spelbranschens ekosystem där design är

nära kopplat till spelarnas förväntningar som i sin tur bygger på tradition och vedertagen designpraxis.

Det finns ingen färdig vetenskaplig studie om exakt vilka det är som har så starka åsikter om just *Battlefield 5*. Däremot vet vi via forskningen att när spelare kan identifiera sig med vad de ser på skärmen, till exempel genom markörer som kön, etnicitet och ålder, har de en större behållning av spelupplevelsen, spelvärlden och berättelsen (Li, Liao & Khoo 2013, 260–261). Det är alltså fullt möjligt att utvecklarna på DICE som gör *Battlefield 5*, genom att inkludera kvinnliga karaktärer, har tillgängliggjort berättelser ur andra världskriget för fler målgrupper genom själva spelformen. Kanske kan en till och med argumentera för att normkritiska grepp – som ur ett spelkulturperspektiv förvisso orsakar kontrovers – ur ett historiebruksperspektiv ändå bidrar till att nyansera bilden av det förflutna.

Det verkar som att spelutvecklarna själva försöker att med olika medel balansera de interna kraven på vinst och tillväxt med en medvetenhet om att historiekulturella behov och förväntningar på spelupplevelsen finns. Det är viktigt att bära med sig att de flesta spelprojekt är produkter från vinstdrivande företag och att marknaden delvis styr. Utvecklarna kan dock också vara med och initiera diskussion om de sätt på vilka vi hanterar, förstår och utbildar oss om det förflutna genom till exempel populärkultur, vilket *Battlefield 5* är ett bra exempel på.

Ett annat exempel som också belyser svårigheter och komplexitet i relationen mellan historieskildring och spelarens agens blev aktuellt under våren 2019, då Paradox Development Studio släppte en expansion till strategispelet *Hearts of Iron IV*. I expansionen ges spelaren möjlighet att utforska scenarier ur andra världskriget med kontrafaktiska förtecken. I ett av dessa alternativa scenarion som kallas *Honor the Confederacy* tar fascistiska krafter makten i Förenta staterna. Spelaren ges möjlighet att stegvis återupprätta spänningar mellan nord- och sydstater som i hög grad liknar 1860-talets inbördeskrig. Det är också möjligt att exempelvis alliera USA med Tyskland.

Utvecklarna för *Hearts of Iron IV* har genom åren designat och implementerat ett större antal kontrafaktiska scenarier som problematiserar 30- och 40-talens ideologiska kontext genom att lyfta

fram äldre historia och diskutera dess kontinuitet i historiekulturen. Såväl spelare som utvecklare menar att spel som innehåller historia och kontrafaktisk historia – då detta genomförs på rätt sätt – är fruktbara och underhållande verktyg för att tillskansa sig kunskap om historisk förändring och processer, även då det gäller historiska trauman av olika slag (Hall 2019).

Som designgrepp verkar *Honor the Confederacy* ha genererat fler negativa reaktioner än förväntat (Hall 2019). Dessa reaktioner markerar en gräns och uttrycker en självreglering för vad som, i bred samhällelig bemärkelse, anses vara en möjlig tånjning av det historiska stoffet. Rimligen illustrerar det också tydligt hur vi tolkar och förstår historiska händelser i ljuset av samtida politiska kontexter som färgas av populistisk diskurs och rädsla för en växande högerextremism.

Vilken historia får spelas?

Den dubbelhet som präglar samtalet om spel som underhållning och verklighetsflykt å ena sidan, och spel som upplevelsebärande, känslot framkallande och lärorikt media å andra sidan, blir alltså extra tydlig i frågor om spelandets – och agensens – gränser. Forskningen så väl som den offentliga diskussionen är överens om att spelvärlden rymmer båda dessa funktioner och att det är just denna komplexitet som gör det extra viktigt att fortsätta sträva efter att förstå samspelet mellan spelens innehåll, form och funktion såväl som deras ursprung och kontext.

En fråga som ställs väldigt specifikt mot bakgrund av denna komplexitet är ”vilken historia får man spela?” Historiska illdåd, som till exempel Förintelsen, har fram tills helt nyligen varit helt frånvarande i den digitala spelvärlden. Den något förenklade förklaringen är att ingen spelutvecklare velat ta det på sig att sätta spelaren i en position där hen skulle behöva spela dessa scenarier. Det ses helt enkelt inte som ett tillräckligt roligt sätt att interagera med det förflutna på och försiktighet har präglat utvecklingsarbetet mot bakgrund av den styvmoderliga attityd som länge präglat externa diskussioner om värdet av spel. Den naturliga kritiken

mot denna aktiva försiktighet är att underlåtenhet att diskutera mörk historia torde vara minst lika problematisk som trivialisering.

Lyckligtvis är detta i förändring. Till exempel utkom 2018 *My Memory of Us*, ett spel om två vänner och deras liv i Warszawas ghetto under andra världskriget. Spelet är ett bra exempel på medveten och kunskapsdriven speldesign av utvecklare som frågat sig hur de kan skildra det mörka förflutna på ett vederhäftigt sätt som gör både stoffet och spelupplevelsen rättvisa utan att agensen i sig blir problematisk.

Sammanfattningsvis finns det alltså åtminstone två vägar till att tänka kritiskt om historia, spel, och gränslandets inneboende aktörer. Den första verkar alltså beröra historiekultur och designkultur. Vilka värden driver utvecklare i de beslut som tas gällande historia och iscensättningen av det förflutna i spel? Hur formas spelen av historiekulturella normer och vice versa?

Det andra perspektivet berör frågan om spelandets innebörd. Spel iscensätter och utforskar numera också allvarliga teman. Hur ska vi förstå interaktivitet och handlingsutrymme i den här kontexten? Spel kan givetvis inte föra historiska argument utanför sin egen design och logik och denna är i sin tur oftast modellerad på en historiekulturell kanon som anknyter till en traditionell och likriktad syn på historia.

Litteratur

Chapman, Adam (2016): *Digital Games as History – How digital games represent the past and give access to historical practice*, London: Routledge, Taylor & Francis Group.

Chapman, A., Foka, A. & Westin, J. (2017): "Introduction: what is historical game studies?", *Rethinking History*, 21(3). Routledge, Taylor & Francis Online, s. 358–371.

Cook Inlet Tribal Council (2017): "Storytelling for the next generation: How a non-profit in Alaska harnessed the power of video games to share and celebrate cultures", *The Interactive Past: Archaeology, Heritage & Video Games*, red. Angus A. A. Mol et al. Leiden: Sidestone Press, s. 21–32.

- Hall, Charlie (2019): "Hearts of Iron DLC lets players revive the Confederacy, decolonize the British Empire", *Polygon* 14 februari. <https://www.polygon.com/2019/2/14/18224986/hearts-of-iron-4-dlc-man-the-guns-confederacy> [hämtat 15.10.2019].
- Good, Owen S. (2018): "Battlefield 5 subreddit tells members it's done with phony 'historical accuracy' arguments", *Polygon* 14 juni. <https://www.polygon.com/2018/6/14/17465314/battlefield-5-women-historical-accuracy-reddit-banned> [hämtat 1.11.2019].
- Juul, Jesper (2013): *The Art of Failure – An Essay on the Pain of Playing Video Games*, Cambridge: The MIT Press.
- Li, D.D, Liao, A.K., & Khoo, A. (2013): "Player-Avatar Identification in video gaming: Concept and Measurement", *Computers in Human Behavior* 29, s. 260–261.
- Rochat, Yannick (2019): "A Quantitative Study of Historical Videogames (1981 – 2015)", *Historia Ludens – The Playing Historian*, red. Alexander von Lünen et al. London: Routledge, Taylor & Francis Group, s. 3–19.
- Stang, Sarah (2019): "'This action will have consequences': Interactivity and Player Design", *Game Studies – The International Journal of Computer Game Research* 19(1). <http://gamestudies.org/1901/articles/stang> [hämtat 2.12.2019].
- Wright, Esther (2017): "'Marketing Authenticity: Rockstar Games and the Use of Cinema in Video Game Promotion", *Kinephanos* 7, s. 131–164.
- Wilson, Douglas & Sicart, Miguel (2010): "Now It's Personal: On Abusive Game Design". Author version. Proceedings of FuturePlay 2010, Vancouver, Canada.

Jonas Gardells *Torka aldrig tårar utan handskar* som kulturellt minne

Cecilia Trenter

Jag har i alla år vetat att jag ska skriva den här boken. Jag var med och jag överlevde. Jag kan skriva. Och jag har plattformen. Vilken annan svensk författare skulle skriva boken?

(*Svenska Dagbladet* 3 augusti 2012)

Så kommenterar den svenska författaren, debattören och stå-upp-komikern Jonas Gardell sin kritikerrosade trilogi *Torka aldrig tårar utan handskar* med anledning av tv-premiären 2012 (regi av Simon Kaijser). Bokserien och filmadaptionen väckte uppmärksamhet för skildringen av hur aids drabbade homosexuella män i Stockholm under 1980-talet. Gardells skönlitterära dramadokumentär satte ord på en historia som offentligheten under 2010-talet var rörande överens om att inte får glömmas, och Gardell var, som citatet formulerar, med självupplevd erfarenhet och framträdande plats i offentligheten, självklar att bära vittnesmål. Att vittna om det förgångna kräver inte enbart erfarenhet; det gäller även att kunna få sin stämma hörd i samtidens mediebrus. Följande essä diskuterar Gardells position som historieskrivare och hans epos som kulturellt minne i relation till tystnad och glömska i minnesprocesser om aids.

Det vittsyftande begreppet minne har i kulturforskning använts som en bred ingång till forskningen om hur grupperns identiteter och delade värderingar filtreras genom kollektiva minnen (se Erlil 2011 för en översikt). Jan och Aleida Assmann skiljer mellan så kallade kommunikativa minnena, som kan kommuniceras av vem som helst och var som helst, och det kulturella minnet som sker i distans till händelsen och som i ett övergripande narrativ presenterar en tolkning av den komplexa historien. De menar att det kulturella minnet inte är lika flyktigt som de kommunikativa minnena, utan att det förmedlas av en elit som samlar, vårdar och visar upp minnena genom institutionaliserade handlingar och former såsom riter, skrifter, minnesmärken och traditioner (J. Assmann 1995).

Att minnas förutsätter medvetna eller omedvetna val styrda av vad som är betydelsefullt för gruppen. Aleida Assmann menar att minne och glömska är symbiotiskt förenade eftersom ett samhälles förmåga att minnas är begränsat, både ideologiskt och praktiskt. Därmed ryms endast ett fåtal berättelser i det offentliga samtalet. Arkiv och museer kan inte exponera hela sina samlingar, skolböcker måste sälla i fakta, stadsrummet innehåller ett begränsat antal monument och minnesmärken. Minnespolitik handlar om både konflikter rörande tolkningar av minnen och samtida värderingar. Glömskan kan vara vald och, som Assmann säger, ett aktivt handlande. Den aktiva glömskan döljer och förtrycker eller förtränger minnen eller trauman (A. Assmann 2008).

Aleida Assmanns definitioner av passiva och aktiva minnen och glömska kompliceras i samtidens informationssamhälle, där gränsen mellan glömska och tystnad är svår att hålla isär i mediebruset. I en antologi om tystnader i informationsåldern slår en rad medievetare fast att tystnad i samtiden är inte en antites till ljud, utan innebär snarare att röster tystas av andra röster eller drunknar och förställs i kakofoniskt ljud (Freeman, Nienass & Daniell 2014, 9). Tystnad är mångbottnad, liksom glömska. Tystnaden kan vara avsiktlig, genom att till exempel vägra tala, eller oavsiktlig, genom att glömma (Vinitzky-Seroussi & Teeger 2010). Tystnad kan vara en överlevnadsstrategi i samhällen för att hantera trauma och skam eller utgöra förtryckande härskartekniker i syfte

att utöva makt (Stone, Coman, Brown, Koppel & Hirst 2012). Tystnader kan även vara talande, som till exempel under en tyst minut där tystnaden från sorlet och bruset blir ett aktivt och kollektiv minneshållande av en händelse.

Aids som historia och som samtid

I de kollektiva minnena av aids, som sedan 1980-talet drabbat världen, finns tystnader, glömska och minnen. De kommunikativa minnena har sedan de första utbrotten för snart 40 år sedan florerat i debatter, dagspress och kvällspress och under de senaste 10 åren i sociala medier, genom konstnärliga skildringar, i lagtexter och inom den medicinska litteraturen. Västerländska medier har noga följt epidemin sedan utbrottet på 1980-talet, ofta genom att definiera, hota, och anklaga så kallade riskgrupper (Treichler 2006). Aktivister strävade tidigt efter att samla och därigenom kontrollera representationer av människor som drabbades av aids. Utställningar, arkivinsamlingar och dokumentation om bristande kunskap och, med tiden, kunskap om viruset hiv och kopplingarna till aids, förmedlades genom aktivisters kamp mot fördomar, för rättigheter och för att främja forskning (Björklund & Larsson 2018).

Aids är en av de mest väldokumenterade pandemierna i modern tid. I en studie över minnesmärkena diskuterar medievetaren Marita Sturken bland annat *AIDS Memorial Quilt* i San Francisco. Hon resonerar att minnen alltid objektifieras i ting, som till exempel minnesmärken. Sturken menar att föreställningar om kroppen och immunsystemet blir platser för minnen av aids. Hon argumenterar vidare för att fotografier och filmer bör betraktas som en del av minneskulturen och minnesplatser för traumatiska minnen. Frågan är, fortsätter hon, om mediet förmedlar en redan färdig historia om det förflutna eller om historieberättande, genom formen för förmedlingen, är i vardande. Med stöd i samtida medieforskning menar Sturken det senare; själva medieringen är central för berättelsen. Nyare medieforskning belyser beroendet mellan förmedling av minnet och status i offentligheten till exempel tillgänglighet, för att förklara hur ett minne erhåller status

av kulturellt minne (Erlil & Rigney, 2009). Dramadokumentärer har en framträdande betydelse för hur minnen om aids gestaltas och det finns en uppsjö av dokumentärer och dramatiseringar som behandlar konsekvenserna av aids. Graden av tillgänglighet och exponering är avhängigt av medieringens genomslag. Jih Fey Cheng skriver att dokumentären *How to Survive a Plague* (David France, 2012), som är tillgänglig via den globala distributören Netflix, är en vida spridd skildring om aktivisternas kamp. Cheng för fram att dokumentären förmedlar kampens historia som vore den ett krigsminne där de vita, manliga homosexuella gestaltas som överlevare medan färgade hbtq-personer framställs som offer för epidemin (Cheng 2016).

Minnesprocesser kring samhälleliga trauman är komplexa och konfliktfyllda: Vilka har rätt att formulera berättelser? Vilka grupper ska minnet omfatta och vilka värden ska minnet representera när aids fortsatt är ett globalt omfattande och ständigt pågående trauma (Trenter 2018)? Återigen är det relevant att skilja mellan tystnad och glömska. Att skapa rum för att få sörja och i tystnad minnas var ett av syftena när *AIDS Memorial Quilt* skapades med hjälp av tusentals bilder och minnen av avlidna (Capozzola 2002).

Tystnad i form av förnekande, förringande eller förkastande präglar berättelserna om aids i Sydafrikas historia. Ett känt exempel är den före detta sydafrikanska presidenten Thabo Mbekis förnekande av kopplingarna mellan hiv och aids, som han hävdade var biomedicinsk falsk kunskap och uttryck för imperialistiskt förtryck. Men den sydafrikanska berättelsen om aids präglas inte enbart av förnekelse utan också av att traumat fortsätter; det går inte att skapa ett kulturellt och distanserat minne av ett pågående trauma. Traumat aids som förnekelse kan endast hävas genom till exempel historiska referenser, som i ärkebiskopen Desmond Tutus komparativa förståelse – ”aids is South Africa’s new Apartheid” (Deacoteau 2013) – eller genom konstnärliga uttryck som gestaltar det traumatiska (Thomas 2014).

Hur ter sig Gardells romansvit i denna minneskultur? Jonas Gardell innehar en position som Assmann tillskriver den elit som skapar kulturella minnen. I de moderna och sekulariserade samhällena formulerar journalister, lärare, vetenskapsmän, framträdande kulturpersonligheter det kulturella minnet. Gardell är en berömd romanförfattare, dramatiker, manusförfattare och komiker. Hans aktivism mot stigmatisering av homosexuella och för mänskliga rättigheter hämtar näring i humor och gudstro, och sker via sociala medier, genom debattartiklar i pressen, i romaner, teaterpjäser och shower. *Torka aldrig tårar utan handskar* är en efterforskad dramadokumentär och fiktion. Romanen är en kärlekshistoria om två unga män, Rasmus med rötter på den svenska landsbygden och Benjamin uppvuxen i Jehovas vittnen, som i början av 1980-talet möts i Stockholm och, tillsammans med en rad andra homosexuella män, skapar en gemenskap i en tid när aids drabbade både dem och den nyväckta gay-rörelsen. Romanen är en trilogi, 1. *Kärleken*, 2. *Sjukdomen* och 3. *Döden*, och berättas genom återblickar, där kontraster mellan död och liv, kärlek och hat, buller och tystnad, vardag och fest, inkludering och exkludering, makt och vanmakt bildar berättelsens klangbotten. Fiktionens nutid knyts samman genom Rasmus och Benjamins möte, kärlek och död. Läsaren vet redan från början att Rasmus kommer att dö i sviterna av aids och att Benjamin överlever.

Romanen fungerar som ett vittnesmål och är en delvis självbiografisk skönlitterär beskrivning av vad som hände i Stockholm före och efter utbrottet av aids-epidemin. Att vittna kräver subjektiv erfarenhet som, för att bli trovärdig, relateras till objektivt fastställd kunskap. Gardell har både erfarenheten och kunskapen. Den skönlitterära berättelsen interfolieras med fakta om viruset hiv, om bögnarnas kultur och historia, medias bevakning och samhällets stigmatisering av homosexuella män m.m. Att ge vittnesbörd bygger vidare på två viktiga ståndpunkter, det muntliga vittnes kroppsliga närvaro och förtroendet mellan vittne och publik (Rossholm & Schirmacher 2018, 30). Gardells betydande position är given och vittnesmålet som bryter tystnaden återfinns

i romanens övergripande narrativ, men även i intervjuer med Gardell, till exempel i följande citat:

Det är drygt 30 år sedan aids kom till Sverige. Gardell är övertygad om att vi kommer att översköljas med dokumentärer och artikelserier om sjukdomen.

– Den stora skillnaden är att jag faktiskt var med, jag var med och överlevde medan mina vänner inte gjorde det. För mig är det ett hedersuppdrag att få berätta om dessa unga vackra män som förlorat sina liv. De som jag har förträngt eller helt enkelt låtit bli att tänka på av flera skäl.

(Aftonbladet 8 oktober 2012)

Romanen är samtidigt ett stycke samtidshistoria. Gardell har understrukit, både i romanen och i intervjuer, att allt han skriver är sant. Fiktionen är enbart en gestaltungsform av vittnesmålet som därmed gör anspråk på att vara ett kommunikativt minne. Men boken är till sin genre en fiktion och självbiografi. Skönlitteratur är, genom sitt kondenserade och meningsskapande symbolsystem som organiserar och syntetiserar händelser, det optimala kulturella minnet, enligt Astrid Erll, eftersom det liknar minnets strukturerande av erfarenheter. Hon diskuterar det självbiografiska minnet i termer av kulturminnen som normativa myter (Erll 2011, 106). För att bli meningsfull måste informationen begränsas och gestaltas sammanhängande. I motsats till vittnesmål om trauman, som kan vara ofullständiga och därför obegripliga, är de självbiografiskt orkestrerade minnena funktionella, begripliga och tillgängliga för gruppens behov av identitet. (Rossholm & Schirmacher 2018, 31). Robyn Fivush noterar att självbiografier som åtnjuter kulturell kanon både kan tysta röster som inte rymms, och innehålla införstådda tystnader på grund av enighet (Fivush 2009). Kritik har riktats mot att Gardell bara berättar historien om vita, homosexuella män, och därmed tystar andras erfarenhet både av stigmatisering och av aids-epidemin. Men Gardells referenser till 1980-talets folkhem motsvarar även referenser till enighet genom att innehålla tidsmarkörer och stämningar som många läsare upplevt. Budskapet är att aids inte drabbade enbart män som hade sex med andra män utan hela samhället och alla

som identifierar sig med nationen Sverige. Det finns inte något vi och de andra utan enbart ett vi.

Romanen är således genom sin skönlitterära form ett kulturellt minne. Det kulturella minnets sakrala dimensioner förankras i de tydliga bibliska referenserna. Titeln alluderar på Uppenbarelseboken 21:4: "Gud ska torka bort alla tårar från deras ögon", som citeras av Benjamin när han knackar dörr och när han läser för den döende Rasmus. Titeln anspelar också på bokens öppningsscen där två sjukvårdare diskuterar huruvida de ska närma sig en gråtande och döende patient med skyddshandskar eller ej.

Gardells credo att skildra homosexuellas tid under 1980-talet är inte synonymt med att skriva historien om aids där andra grupper, till exempel blödersjuka, har en självklar plats. Gardell har ett uttalat syfte med sitt arbete; han vill skriva "bögarnas historia". Ambitionen med projektet och hans egen förståelse för det kulturella minne framgår när han jämför sitt verk med den svenska klassiska emigrantserien av Vilhelm Moberg om invandringen till Amerika från Sverige (*Svenska Dagbladet* 30 augusti 2012). Det är männen i gay-rörelsen som står i fokus. Gardell reser ett minnesmärke över de homosexuella män som drabbades av aids och vill samtidigt skriva historia om hur den under 1970-talet nyväckta gay-rörelsen kom av sig i skuggan av aids. Romanen är både en upprättelse och ett erkännande av bögarnas historia, anser Risto Saarinen i en analys där han betraktar Gardells trilogi i termer av "anagnorisis". Tropen, som betyder "plötsligt erkännande eller uppvaknande", är hämtad från det antika dramat, och innebär en dramaturgisk vändning när en försvunnen, ofta släkting, plötsligt återvänder. Ett exempel är Penelopes igenkännande av den återvändande Odysseus. Igenkännandet innebär en omdefiniering, en plötslig insikt, av en persons identitet, och återfinns som narrativ trop i evangelierna för att skildra identitet och sammanhållning hos de tidiga kristna. Igenkännande och identifikation är, menar Saarinen, kärnan i Gardells epos, fångad i två nyckelscener. Den första är när det unga Jehovas vittne Benjamin knackar dörr hos Paul, en central modersgestalt i "familjen", den vänkrets av homosexuella män som romanen handlar om. Läsaren får följa det smått absurda mötet mellan det blyga, korrekta och kostymklädda vittnet, och den genom klädsel och stil tydligt definierade "fjolla"

som julpyntar i oktober, och entusiastiskt pratar om de kitschiga bilderna i Jehovas vittnes-broschyrer. När den något omtumlade Benjamin lämnar lägenheten under löfte att komma tillbaka, ropar Paul efter honom ”Hjärtat, du vet väl om att du är homosexuell?” Saarinen summerar: Benjamin gav sig ut för att omvända andra, men blev i stället själv omvänd (Saarinen 2016, 160). Identifikationen utvecklas till fullo i skildringen av Pauls begravning som äger rum flera år senare. Vid begravningen, som liknar en föregångare till Pridefestivalen, och som hålls i färgstark och karnevalistisk yra under sången *Det här är mitt liv!*, ser Benjamin till sin förvåning att konferenciern på begravningsshowen bär hans gamla kostym som han hade när han träffade Paul första gången och blev identifierad av Paul. Cirkeln är slutet och Gardells reformprogram, en förnyelse av det homosexuella samhället som grupp genom ett samhälleligt erkännande, är genomförd (Saarinen 2016, 162).

Slutet på romanen är symptomatiskt för verkets ambition, att ge vittnesbörd som en överlevande. Gardells skuld över att överleva gestaltas genom Benjamin. Boken avslutas med att det forna Jehovas vittne vandrar tyst i Pridetåget som vittne för alla dem som dött. Vittnesbördets äkthet är avhängigt av att en tystnad bryts av vittnet. Den återopade tystnaden är en förutsättning för vittnesbördens auktoritet (Booth 2006). Genom Benjamins lågmälda deltagande i Pridetåget avslutas romanen med en tyst minut för alla dem som inte överlevde, medan samtidigt, speglad i Pridefestivalens högljudda fest, bekräftar att idag är gay-rörelsen synlig, levande och vital.

I informationssamhällets mediebrus måste rösterna höjas och förstärkas för att höras. Gardells vittnesbörd slutar inte med romanens sista kapitel utan fortsätter i intervjuer och reportage där autenticitet och äkthet i romanens credo förstärks. I ett reportage får läsarna möta förlagorna till romanfigurerna genom samtal mellan journalisten, fotografen och Gardell som gemensamt minns människorna som boken handlar om. I ett annat reportage får läsarna möta personer som Gardell intervjuat och använt i bokens research (*Svenska Dagbladet* 3/8 2012; ”Jag var med och jag överlevde”; *Expressen* 23/10 2012 ”De är verklighetens Torka aldrig tårar”).

Assmanns beskrivning av minnesprocesser kan kritiseras för att vara förenklingar av komplicerade kommunikationsförlopp, men betraktelsesättet lyfter fram två centrala aspekter av historiebruk. För det första är skapandet av kulturella minnen en makthandling, och för det andra får vissa minnen övergripande legitimitet inte enbart av egen kraft, utan för att en elit väljer att lyfta fram berättelsen. Assmanns teori belyser makten över minnet men utan att motsätta sig värdet av minnesprocesser funktion för identitetsskapande gruppstillhörighet. En antologi om representationer av hiv och aids under 2000-talet uppmärksammar föreställningar som balanserar mellan nostalgisk förenkling och glömska i samtidens masskultur (Campell & Gindt 2018, 24–25). Jonas Gardells roman behandlas i en kritisk essä. Dirk Gindt uttrycker ambivalens inför Gardells vittnesmål som han menar är en paradox; Gardells epos är ett vittnesmål om erfarenheterna för vita homosexuella män och aids, men samtidigt väl i linje med samtidens kapitalistiska och ekonomiskt lukrativa strukturer (Gindt 2018, 236). Gindt menar att Gardells minnesakt skedde i samklang med en kalkylerande reklamkampanj av utgivaren Norstedts och SVT som banade väg för varumärket Gardell. Miniserien var, som Gindt formulerar det, en lönsam export, visad vid internationella festivaler och sänd av BBC på World aids-dagen 2013 (Gindt 2018, 238–39).

Det finns både tystnad och högljuddhet i Gardells epos och det är skarpa kontraster mellan det lägmälda och det överdrivna. Tystnaden bryts både genom att tårarna och sorgen uttrycks i böckerna och genom Gardells kommentarer av sorgen i intervjuer. Gindt beskriver spänningsfältet mellan behovet av katarsis och bearbetning som kommer till uttryck i de upprepade tårarna i både boken och medieringen av den, och det faktum att Gardell positionerar sig som talesman för aids i Sverige. Att bearbetningen sker i kommersiell regi betyder dock inte att bearbetningen inte är genuin. Det kan vara värt att reflektera över om inte dominans och genomslag i offentligheten är en förutsättning för att kunna samla en nation kring smärtsamma minnen och trauman i dagens informationssamhälle.

Referenser

- Assmann, Aleida (2008): "Transformations between History and Memory", *Social Research: An International Quarterly* 75(1), s. 49–72.
- Assmann, Jan (1995): "Collective Memory and Cultural identity", *New German Critique* 65, s. 125–133.
- Björklund, Elisabet & Larsson, Mariah (red.) (2018): *A Visual History of HIV/AIDS: Exploring The Face of AIDS film archive*, New York: Routledge.
- Booth, James W. (2006): *Communities of Memory. On Witness, Identity, and Justice*, Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Campbell, Alyson & Gindt, Dirk (red.) (2018): *Viral Dramaturgies: HIV and AIDS in Performance in the Twenty-First Century*, NYC: Springer International Publishing.
- Capozzola, Christopher (2002): "A Very American Epidemic: Memory Politics and Identity Politics in the AIDS Memorial Quilt, 1985–1993", *Radical History Review* 82, s. 91–109.
- Cheng, Jih Fey (2016): "How to Survive: Aids and Its Afterlives in Popular Media", *WSQ: Women's Studies Quarterly* 44(1–2), s. 73–92.
- Decoteau, Claire Laurier (2013): *Ancestors and Antiretroviral: The Biopolitics of HIV/AIDS in Post-Apartheid South Africa*, Chicago and London: University of Chicago Press.
- Erl, Astrid (2011): *Memory in Culture*, Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan.
- Fivush, Robyn (2010): "Speaking silence: The social construction of silence in autobiographical and cultural narratives", *Memory*, 18(2), s. 88–98.
- Freeman, Lindsey A., Nienass, Benjamin & Daniell, Rachel (red.) (2014): *Silence, Screen, and Spectacle: Rethinking Social Memory in the Age of Information*, Remapping Cultural History 14, New York/Oxford: Berghahn.
- Gardell, Jonas, (2012): *Torka aldrig tårar utan handskar. 1. Kärleken*, Stockholm: Norstedts.
- Gardell, Jonas, (2013): *Torka aldrig tårar utan handskar. 2. Sjukdomen*, Stockholm: Norstedts.

- Gardell, Jonas, (2013): *Torka aldrig tårar utan handskar*.3. Döden, Stockholm: Norstedts.
- Gindt, Dirk (2018): "National Performances of Crying: Neoliberal Sentimentality and the Commodification of HIV and AIDS Narratives in Sweden", *Viral Dramaturgies: HIV and AIDS in Performance in the Twenty-First Century*, red. Alyson Campbell & Dirk Gindt. NYC: Springer International Publishing, s. 235–253.
- Rossholm, Anna-Sofia & Schirmacher, Beate, (2018): "Witnessing AIDS in the archive", *A Visual History of HIV/AIDS: Exploring the Face of AIDS Film Archive*, red. Elisabet Björklund & Maria Larsson. London and New York: Routledge, s. 29–43.
- Saarinen, Risto (2016): "Recognition and Reform in Nordic Fiction: Jonas Gardell and Jussi Valtonen", *Dialog: A Journal of Film and Fiction* 55(2), s. 158–166.
- Stone, C.B., Coman, Alin, Brown, Adam, Koppel, Jonathan & Hirst, William (2012): "Toward a Science of Silence, The Consequences of Leaving a Memory Unsaid", *Perspectives on Psychological Science* 7(1), s. 39–53.
- Sturken, Marita (1997): *Tangled Memories: The Vietnam War, the AIDS Epidemic, and the Politics of Remembering*, Oakland: University of California Press.
- Thomas, Kylie (2014): *Impossible Mourning: HIV/AIDS and Visuality after Apartheid*, Lewisburg: Bucknell University Press.
- Treichler, Paula A. (2006): *How to Have Theory in an Epidemic: Cultural Chronicles of AIDS*, Durham and London: Duke University Press.
- Trenter, Cecilia (2018): "Voices of AIDS: the HIV virus and the shaping of a cultural memory", *A Visual History of HIV/AIDS: Exploring The Face of AIDS film archive*, red. Elisabet Björklund & Maria Larsson. New York: Routledge, s. 44–56.
- Vinitzky-Seroussi, Vered & Teeger, Chana (2010): "Unpacking the Unspoken: Silence in Collective Memory and Forgetting", *Social Forces* 88(3), s. 1103–1122.

■ Gud skapade – Linnaeus ordnade

Gunnar Broberg: *Mannen som ordnade naturen. En biografi över Carl von Linné*. Stockholm: Natur & Kultur 2019.

Mannen som ordnade naturen är titeln på Gunnar Brobergs nyutkomna biografi över Carl von Linné. Den är efterlängtd. Med tanke på Linnés omvälvande betydelse är det nästan förvånande att så få levnadsteckningar har skrivits om den svenske ”blomsterkungen”. Den senaste fylliga biografien – ett digert verk på över 800 sidor – var Thomas Fries *Linné. Levnadsteckning* som utkom 1903.

Nu är den nya 500-sidiga biografien alltså äntligen här. Däri summerar Linné-experten Gunnar Broberg ett helt vetenskapsliv med Linné. Ett tidigare omistligt verk av Broberg, professor i idé- och lärdoms historia, är *Homo sapiens L*, som är en heltäckande specialstudie i Linnés naturuppfattning och människolära.

Den nu aktuella biografien pendlar mellan det täta samspelet i liv och forskning som genomlöpte Linnés hela liv. Broberg har en koncis tanke här som jag gärna citerar:

En människas biografi börjar långt före födseln och fortsätter långt efter döden. Den hänger ihop med natur och tid, den lever och dör beroende på väder och vind och vård. Den formas av föräldrar och av dem som minns eller föresatt sig att lyssna på vad som finns kvar, spåren i gräset eller i arkiven.

Den unge Linnés skolgång tog plats i Växjö trivialskola. Under skolarens resor mellan hemmet och internatet lärde sig den unge

gossen snart alla växters habitat längsmed resvägen. Undervisningen, som började klockan 6 och slutade klockan 17, innehöll andakt och psalmsång, 17 timmar latin, 14 timmar teologi och fyra timmar grekiska i veckan. Lektorn i naturlära och logik, Johan Rothman, gav Linné avancerad kunskap i samtidens allra främsta botaniska verk, varav Sébastien Vaillants *Sermo de structura florum* var helt avgörande för Linné. Växternas sexualitet blev ju också hans specialitet.

Redan som skolelev stod Linné alltså i kunskapsmässig jämbredd med de senaste forskningsidéerna. Den raketstarten gjorde att han som ung forskare i ilfart kunde leverera egna viktiga bidrag.

Som vetenskapsman stod Linné med den ena foten i den gamla (thomistiskt influerade) världsbilden och med den andra foten trevande mot framtidens vetenskap. Hans bibliska skapelsesyn lät sig inte alltid förenas med bibelns syn på natur och människa. I vissa vetenskapliga insikter närmade han sig Darwins evolutionslära, men vågade inte ta språnget bort från ”vad Bibeln lär oss”. Om Linné hade, som vi idag gör, kunnat skilja mellan *livsåskådning* (de egna livsvärderingarna) och *världsbild* (kunskap om världen omkring oss) hade kanske många av dessa fjättringar inte existerat. Broberg konkluderar:

Linnés världsbild är strukturerad på dualismer och analogier. Guds plan är förnuftig och därmed enkel, naturen utgörs av ett antal avspeglingar. Linné ville fastställa ett hållbart schema för att sedan kunna ägna sig åt detaljen, alla de variationer som visar Skaparens fingerfärdighet och naturens rikedom *inom* det givna mönstret.

En av Linnés orubbliga övertygelser var att skaparen har gett oss hela sitt alfabet i naturen. Vår uppgift är att lära oss läsa detta språk. Samma idé ingick i hans farmakologiska koncept. Gud har gett oss ett fullödigt apotek i naturen. Det gäller bara att hitta det bästa botemedlet för varje sjukdom och klura ut den mest effektiva blandningen. Det mest eftertraktade var att hitta och komponera en allverkande medicinsk substans, *panacea*, för att effektivt kunna bota så många sjukdomar som möjligt.

Gunnar Brobergs biografi ger inte endast en fyllig och mångsidig bild av den komplexe och dynamiske arbetsnarkomanen Linné. Vi får även inblickar i samtidens liv och händelser. Vi

möter vetenskapsvärldens alla viktiga personer vid de lärdomens hållplatser som bildade Linnés vetenskapliga livsresa: Växjö, Lund, Uppsala, Harderwijk, Leiden, London, Oxford, Paris och Stockholm. Få vet kanske att Leiden redan under 1600-talet började betraktas som Sveriges andra universitet med ett tusental svenskar bland de inskrivna studenterna. Sejouren i Holland blev snabbt Linnés vetenskapliga trampolin. I Harderwijk avlade han 1735 sin doktorsgrad i medicin med en avhandling om "frossans", det vill säga malarians, orsak och förekomst i Sverige.

I Leiden blev Linné nära vän med Herman Boerhaave (1668–1738), eller "den store Boerhaaven", som Linné oftast vördnadsfullt kallade honom. Boerhaave var en av dåtidens största giganter inom botaniken. Han var den förste att betona vikten av att växternas klassifikation skulle grunda sig på noggranna studier av blommans alla delar. Man kunde kanske säga att Linnés primära botaniska teorier växte fram som en kombination av Vaillants och Boerhaaves grundidéer – båda lästa och inlärd av Linné redan som ung skolelev.

Att relationen mellan Boerhaave och Linné byggde på ömsesidig beundran framgår flerfaldigt. När Boerhaave låg på sin dödsbädd var Linné den ende som tilläts besöka honom. Boerhaave skall då ha tagit Linnés hand i sin, kysst den, och yttrat följande ord:

Jag har levat min tid och mina år, gjordt vad jag förmått och kunnat, Gud bevar dig, för vilken allt återstår, det verlden av mig älskat har hon fått, men hon älskas långt mera ändå av dig. Farväl min kära Linnaeus.

Denna vetenskapens stafettpinne, som här överlämnades i Linnés händer, visar att han redan i 30-årsåldern räknades in i de stora botanikernas skara. I Leiden umgicks han med bemärkta vetenskapsmän som J. F. Gronovius, Gerard van Swieten, Isaac Lawson, Nathanaël Lieberkühn, Johann Kramer och Johann Bartsch. Lieberkühn är främst berömd för sina konstruktioner av mer förfinade mikroskop, som möjliggjorde närstudier av mikrokosmos på ett sätt man tidigare inte kunnat föreställa sig. Gronovius exalterade ord om den unge Linné är belysande:

En förträffelig förening med Linnaeus som president [...] vi hafva gjort så stora framsteg att vi med hjälp af hans tabeller kunna hänföra varje fisk, växt eller mineral till dess slägte och följaktligen till dess art, fastän ingen sett det förr. Jag anser dessa tabeller vara så högeligen nyttiga, att envar borde ha dem hängande i sin studerkammare liksom kartor.

Boerhaave erbjöd Linné flera framstående vetenskapliga poster. Vi får vara glada att den svenske botanikern och läkaren avböjde dem alla – även om det är kittlande för fantasin att föreställa sig hur det spåret, och Europas idé- och vetenskapshistoria, kunde ha utvecklats om inte Linné hade blivit den store botanikern Linné. Broberg menar att sjöskräck och språkproblem antagligen inverkad på Linnés val, eftersom han aldrig lärde sig främmande språk. Hans latin var heller inte särskilt lysande.

Linnés primära insatser kom att utföras inom botanik, medicin och dietetik. Den senare fokuserade på råd om vad man skall/ inte skall äta och dricka, vikten av frisk luft och rent vatten, vård av havande kvinnor, skötsel, amning och fostran av spädbarn och allmän hygienik. Vid denna tid avlade präststuderande vissa av Linnés kurser i medicin och på så sätt kom dietetiken och kunskapen om enkla läkemedel samt primär hälsovårdskunskap ut i bygderna. Tack vare Linnés aktiva undervisning i dessa ämnen ansågs Sverige vara ett av Europas mest hygieniska länder under 1700-talet.

Så till den slutliga frågan: varför var det nödvändigt att skriva en ny biografi? Räckte inte Fries monumentala och detaljrika levnadsteckning? Gunnar Broberg ger samma svar som vi gjorde under vårt tioåriga arbete med *A Linnaean Kaleidoscope*. Fries kunde i början av 1900-talet inte inplacera och bedöma Linnés vetenskapliga ansatser i ljuset av modern naturvetenskap – och framför allt inte ur evolutionslärans perspektiv. Förutom att Broberg har kapacitet till detta ger han oss också en mer lättläst biografi med en mer strukturerad disposition. Han skyggar inte heller servilt eller försiktigt för Linnés konflikter och komplicerade karaktär. *Mannen som ordnade naturen* är en vetenskapsbiografi som inte tecknar ett nationellt hjältemonument utan som också äger en saklig psykologisk fräschör.

Carina Nynäs

■ Axplock ur historien med *erfarenhet* som ledord

Johanna Annola, Ville Kivimäki & Antti Malinen
(red.): *Eletty historia: kokemus näkökulmana
menneisyyteen*. Tammerfors: Vastapaino 2019.

Professor Pirjo Markkola är en av Finlands mest inflytelserika socialhistoriker. Förutom att hon i sin forskning behandlat och lyft fram teman som tidigare funnits i historieskrivningens marginal – om ens där – så har hon också inspirerat och handlett en betydande mängd magistrar och doktorer i arbetet med sina avhandlingar. Hon har gjort ett stort avtryck i flera finska universitet men också verkat utomlands och i internationella sammanhang. Sommaren 2019 fyllde Pirjo Markkola 60 år.

Eletty historia är en vänbok där samtliga skribenter förutom två är Markkolas forna studenter. Artiklarna tangerar kraftigt Markkolas intresseområden och flera skribenter jobbar med analyskategorier som är bekanta från hennes egen forskning. Artiklarna rör sig tematiskt brett och undersökningarna behandlar vitt skilda tidsperioder. Alla artiklar har det gemensamt att de på något sätt laborerar med frågor som hänför sig till *erfarenhetshistoria*. Den bör inledningsvis poängteras att *Eletty historia* inte är avsedd som en rigoröst teoretisk avgränsning av en viss typ av erfarenhetshistoria, utan snarare som en samling artiklar som påvisar begreppets vida användbarhet. Häri ligger också antologins styrka; läsaren får ta del av olika sätt att använda erfarenhet som teoretiskt begrepp men erbjuds också goda exempel på hur historisk forskning gynnas av att nya begrepp – och därmed nya frågeställningar – appliceras.

Även om samtliga historiker i någon mån är intresserade av att försöka förstå människan i det förflutna så är erfarenhet ett förhållandevis nytt teoretiskt begrepp inom historieforskning. Den historiografiska bakgrunden går att spåra till den nya socialhistorien och *history from below*, i och med vilka intresset för den vanliga människan började vinna mark bland historiker. Individerna fick en synligare plats och de som tidigare varit i historieforskningens marginal fick sakta men säkert stiga in i centrum. I början av 2000-talet kom erfarenhetshistoria enligt Ville Kivimäki att bli nästintill

ett modedefenomen i tysk historieforskning. De centrala rönen visar att erfarenhet väl kan förstås som en förmedlingskategori mellan aktör och struktur.

Eletty historia inleds med en introduktion till temat av Ville Kivimäki och en samskriven text om historikern Pirjo Markkola av Mervi Kaarninen och Ann-Catrin Östman. I övrigt är boken tematiskt indelad i fyra delar som sträcker sig kronologiskt från 1600-talet till andra hälften av 1900-talet. I del 1 är fokus på erfarenheter av tro och samhälle under förmodern tid. Miia Kuha närmar sig östfinländska bönders förhållande till helig tid och heliga rumsligheter under 1600-talet och tidigt 1700-tal. Hon visar hur bönder skapade ett förhållande till det heliga genom praktiker och ritualer. Ella Viitaniemi åskådliggör hur individen rör sig i olika typer av erfarenhetsgemenskaper genom att fokusera på murarmästaren Gustaf Stenmans liv i Kangasala under andra hälften av 1700-talet. Både tidsperioden och Stenman är intressanta då lokalsamhället genomgick stora förändringar i och med att en ny kyrka byggdes och i och med att pietismen fick ett starkt gehör bland befolkningen. Att Stenman dessutom representerade en folkklass som i allmänhet inte var skrivkunnig innebär att hans litterära produktion erbjuder en intressant inblick i hur förändringarna upplevdes av en som själv aktivt deltog i dem. Slutligen behandlar Heikki Kokko delningen mellan det andliga och det sekulära i slutet av 1800-talet, vilket var ett brytningsskede då detta förhållande omdefinierades. Han tar som exempel Vasa lyceums öppningsceremoni 1880 och visar hur ett nytt, modernt och vetenskapligt tankesätt introducerades för studenterna i den nya skolan samtidigt som man medvetet tog avstånd från den gamla religiöst präglade skolan.

I del 2 behandlas enskilda individers erfarenheter och upplevelser av tro och av mänskliga relationer under sekelskiftet 1800–1900 och under 1900-talets första hälft, alltså under en period då stora omvälvningar drog över världen och Finland. Moderniseringen syns i Johanna Annolas artikel där hon fokuserar på den finskspråkiga predikanten Antti Mäkinens sociala mobilitet i samband med att ståndssamhället luckrades upp. Hon lyfter fram Mäkinens ambivalenta förhållande till den utveckling som han genomgått och hans svårighet att orientera sig mellan de olika sammanhang

som han verkade i. Moderniseringen som kontext är också framträdande i Pirita Frigrens artikel om prästfrun Saima Renvalls erfarenheter och samtidsskildringar från San Francisco under tidigt 1900-tal. Frigren fokuserar på hur pastorinnan såg sjömans- och emigranthjälpen och hur hon förmedlade sina iakttagelser till familj och släkt i Finland. Här belyses frågor som inte tidigare uppmärksammats även om emigranternas öden annars länge varit av stort intresse. Även Hanna Lindberg visar i sin artikel hur erfarenhetshistoria kan bidra med en ny infallsvinkel på fenomen som studerats förhållandevis mycket. Hon undersöker hur torghandel upplevdes och hur bland annat sociala relationer och kön inverkade på dessa upplevelser.

I bokens tredje del behandlas politiska aspekter av erfarenheter med fokus på klass och språk. Anders Ahlbäck granskar hur den armékritiska retoriken i Skandinavien drog nytta av erfarenhetsberättelser kring år 1900. Matias Kaihovirta visar hur språk, etnicitet och samhällsklass syntes inom den svenskspråkiga arbetarrörelsen i Finland och hur rörelsens starke man K.H. Wiik kunde förmedla svenskspråkiga arbetares erfarenheter som enligt Wiik skilde sig från de finskspråkigas. Också Ulla Aatsinki intresserar sig för klassmedvetenhet då hon i sin artikel fokuserar på hågkomster av riksdagsledamöter från arbetarklassen och hur de tolkat barnomsupplevelser som formativa för en viss klassmedvetenhet.

I bokens sista del rör sig artiklarna inom ramen för ny militärhistoria genom att fokusera på krigserfarenheter. Kirsi-Maria Hytönen behandlar finländska kvinnors trötthet på hemmafronten under vinter- och fortsättningskriget, då de var tvungna att bära ett stort ansvar för såväl familjen och hemmet som för krigsekonomin. Antti Malinen tangerar samma tematik i sin artikel om hur kulturella förväntningar och den egna upplevelsen var i konflikt då kvinnor sökte andlig hjälp och vägledning i svåra livssituationer i det efterkrigstida Finland. Seija-Leena Nevala lyfter fram smålotorna och soldatgossarna som erfarenhetsgemenskaper under och efter andra världskriget. Artikeln visar hur en hel generation fick söka en ny riktning då kriget tog slut och hur detta i sin tur innebär att den erfarenhetsgemenskap som formats innan och under krigsåren måste avvecklas.

Erfarenhetshistoria kan kopplas till både minnesforskning och känslornas historia. Artiklarna i *Eletty historia* visar att det ofta också är svårt att dra en tydlig gräns mellan erfarenheter, minnen och känslor. Förvisso visar de också att en skarp gränsdragning inte alltid heller är så ändamålsenlig. Ändå är det värdefullt att lyfta fram vissa uppenbara skillnader mellan till exempel upplevelser och minnen. Hur ska egentligen en historiker göra en distinktion mellan vad som är en nedskreven erfarenhet och vad som är ett minne? Hur gör man då minnen dessutom formar både upplevelser och erfarenheter? Erfarenheter är till sin natur direkta och ofta på något sätt fysiska och affektiva. Minnen blir däremot ofta rationaliserade och gjorda till sammanhängande narrativ, och för forskarna är det som egentligen hände ofta inte lika viktigt som själva minnet av händelsen. Här ligger också utmaningarna då man vill fokusera på enbart erfarenhet; hur kan vi egentligen tolka erfarenheter utgående från skriftliga källor om den direkta upplevelsen och det kroppsliga är centralt? Och vilka centrala upplevelser och erfarenheter förblir helt utanför det skriftliga och det muntliga?

Vad ger oss då artiklarna i *Eletty historia*? Erfarenhetshistoria kan enligt Kivimäki fungera som ett paraplybegrepp som kombinerar ett social- och kulturhistoriskt sätt att undersöka det förflutna. Det kan fungera som ett sätt att förklara samhället och tydligare visa hur strukturer påverkar individen. Här är det lätt att hålla med Kivimäki och antologins övriga skribenter. Verklighetens och vardagens komplexitet är svårfångad. Därför är det välkommet med flera teoretiska ingångar till att försöka få en så bred bild av det förflutna som möjligt. Det teoretiska begreppet *erfarenhet* fungerar i många av artiklarna väldigt väl. Även om det i första hand gäller de artiklar där materialet i sig explicit handlar om hur man upplevt eller upplever något så använder de olika skribenterna ramverket på ett intressant och givande sätt med mycket varierande källmaterial.

Niklas Rapo

■ Greta i grävartagen, med basker och kavaj

Birgit Arrhenius: *Forngrreta. En biografi om Greta Arwidsson, den första kvinnan som blev landsantikvarie och professor i arkeologi*. Stockholm: Bokförlaget Langenskiöld/Kungl. Vitterhetsakademien 2019.

Adolf Ivar Arwidsson föddes 1791 i Padasjoki, Tavastland, och dog 1858 på resande fot i Viborg. Dessförinnan hade han avbrutit en akademisk karriär vid akademien i Åbo, emigrerat till Sverige på grund av sina antiryska ståndpunkter, blivit medborgare där och år 1843 utnämnts till svensk riksbibliotekarie. Hans sonsondotter Greta föddes 1906 i Uppsala och avled i Stockholm nittiotvå år senare. År 1956 blev hon den första kvinnliga professorn vid Stockholms högskola, sedermera universitet (om man bortser från matematikern Sonja Kovalevsky som kallades i grundarskedet, 1884, när detta var en privat och inte en statlig inrättning). Dessutom blev Arwidsson den första kvinnan att ingå i Kungl. Vitterhetsakademien, invald 1963.

Om Greta Arwidsson har hennes ett kvartssekel yngre arkeologkollega Birgit Arrhenius – själv befryndad med svenska lärdomsgiganter – utgivit en tunn men tät levnadsteckning. Den är, som sig bör, inriktad på Arwidssons vetenskapliga insatser, men ger också inblickar i en kvinnlig akademikers prekära situation under 1900-talets första hälft; därefter kom ärebetygelserna men också tungt administrativt arbete, småaktigt akademiskt gnabb, personliga sorger och bekymmer. Greta Arwidsson bildade aldrig familj. Efter en uppslagen förlovning på 1930-talet – både hon och mannen förblev ogifta, det var försörjningsfrågan som lade hinder i vägen för äktenskap – skaffade hon sig i gengäld ett stort nätverk av vänner,hängivna elever och medarbetare. Öppen polemik liksom teoretiska spetsfundigheter har hon uppenbarligen stått främmande för; inte heller såg hon sig som någon genuin kvinnosakskvinna.

Det var basker och dräkt med kavaj som gällde. Som landsantikvarie på Gotland under ett tiotal år före professuren, samtidigt chef för Fornsalen i Visby, cyklade hon från den ena

utgrävningsplatsen till den andra (tills benen inte längre höll och man skramlade till en Volvo), och på fritiden älskade hon att ro och fiska. Sin arkeologiska bana hade hon inlett genom att delta i undersökningen av stenåldersbosättning Dags mosse (Alvastra påbyggnad i Östergötland) och gått vidare genom idoga fältstudier i orten Valsgårde norr om Gamla Uppsala, där man i anslutning till en grustäkt funnit så kallade båtgravar från järnåldern, rika på föremål, hjälmar, svärd, konstskatter. Dessa gällde det att rädda och bevara genom fiffig teknik, analysera och dokumentera med hjälp av flerdisciplinära metoder. Hon kom också att leda utgrävningsprojekt på Lovö i Mälaren och medverka till utvärderingar av fynd som gjorts i den närbelägna vikingastaden Birka, med början på 1870-talet genom pionjären Hjalmar Stolpe. Greta Arwidsson var en fullt ut modern forskare (som framhärjade i att kalla sina studenter "kandidater"). Hon nöjde sig inte med att läsa föremålen, hon genomlyste dem med de instrument som dåtidens naturvetenskap tillhandahöll – och detta var i huvudsak innan C14-metoden hade introducerats.

Birgit Arrhenius visar i sin bok hur det föremålsnära studiet hos Arwidsson gick hand i hand med källkritiskt skarpsinne. Arwidsson inte bara grävde och publicerade, hon deltog också i konserverings- och utställningsarbete och hade därmed kontroll över hela kunskaps- och förmedlingsprocessen. Vetenskapsideologiskt tycks hon ha varit tämligen immun. Inom arkeologi och nordisk fornkunskap, som var hennes fält, hade tysk forskning sedan länge en förstarangsställning – själv skulle hon fram till 1989 ge ut sina vetenskapliga arbeten på tyska. På 1930- och 40-talen kunde detta vara ett problem. Hennes lärare Sune Lindqvist upprätthöll goda förbindelser med det dåtida tyska vetenskapssamhället och misstänktes själv för att ha nazistiska sympatier. Genom Arrhenius' framställning blir det klart att hans tyska kontakter i främsta rummet syftade till att rädda ämnets institutionella ställning i händelse av en ockupation söderifrån och att han samtidigt fungerade som ett slags dubbelagent genom att rapportera tillbaka till den svenska säkerhetspolisen – tydligen också om egna elever som var anfäktade. Som forskare gjorde Lindqvist inga avkall på sin intellektuella integritet. Antinazisten Greta Arwidsson fann

ändå denna relation besvärande och sökte sig efter en tid annan handledning.

Birgit Arrhenius' bok har skrivits med både möda och kärlek. De avslutande avsnitten om forskningsmetodologi är rediga och tillgängliga också för lekmannen. Till skillnad från sin föregångare har Arrhenius aldrig väjt för den öppna striden, och hon har därför svårt att avstå från ett antal snytingar mot forskningsadministratörer och forskningsfinansierare när hon reder ut hur saker och ting verkligen har förhållit sig inom akademien. Det är en alltför sällsynt praktik i hennes konformistiska hemland.

Anders Björnsson

■ Bland människoätarna på Nya Guinea – den komplexa frågan om rituell kannibalism

Thomas Petersson: *Vem är kannibalen?*

Stockholm: Bokförlaget mormor 2019.

Som recensent bör jag först förklara min ingång till boken som socialantropolog som har bedrivit fältarbete på den östra delen av Nya Guinea. Det är ett dilemma att verka i denna del av världen, eftersom man ofrånkomligt får frågan om det verkligen finns kannibaler där. Nya Guinea är så inetsat i medvetandet som platsen för människoätande ”stammar”, huvudjakt och stenåldersfolk. Äldre svenskar har växt upp med Sten Bergmans målade beskrivningar som i boken *Min far är kannibal*. Än idag matas

vi med sensationsmedia om kannibalism och nyfunna isolerade folkgrupper. Ständigt upprepas föreställningen om den primitive människan som en kontrast till vår västerländska föreställning om att vara de civiliserade. Samtidigt finns även seriös rapportering om och bevis av kannibalism. Frågan om antropofagi är komplex och handlar inte om en lust efter människokött, utan den är rituell. Ett skolboksexempel är kuru, den mänskliga varianten av galna kosjukan, som drabbade folket Fore i Papua Nya Guineas högland. Spridningen skedde via begravningsritualer där sörjande av respekt ätit delar av den dödes hjärna.

Thomas Petersson börjar nysta upp frågan om kannibalism när han deltar på en gruppresa med den svenske reseledaren Magnus Andersson till korowaierna, en etnisk grupp vars kontakt med omvärlden började så sent som på 1970-talet. Kontakten med isolerade grupper har historiskt sett varit kolonistörernas, missionärernas och exploatörernas domän, men till korowaierna är det turismen som banat vägen. Västpapua är den västra delen av Nya Guinea som fram till 1945 var en Nederländsk koloni, och som under politiskt mycket tveksamma former kom att bli en del av Indonesien. I Västpapua råder ett spånt politiskt läge som Petersson skrivit om i två tidigare verk.

Utgångspunkten i den här boken är att en journalist, med antropologi i bagaget, följer med en turistresa till korowairenas land. Det är början på 2000-talet och författaren använder täckmanteln som turist för att komma in på ett område som av politiska skäl är stängt för journalister. Petersson blandar personliga berättelser om tonåringen som ville ge sig ut på äventyr med analyser av de otaliga reseskildringar som finns om Nya Guinea och av det politiska läget i Västpapua. Mot denna bakgrund skildras vad som äger rum under själva turistresan. Till korowaierna reser turister för det verkliga äventyret, för att uppleva ett av de sista utforskade områdena där människor sägs leva som på stenåldern. Under den här resan är målet för turisterna att sitta som åskådare vid en sagolarvsfest, en ceremoni av stor betydelse där olika korowaierklaner samlas och dansar. Det bjuds på larver från sagopalmens innanmäte under rituella former.

Under resan uppdagas att ett fall av rituell kannibalism nyligen ägt rum på stället där turisterna befinner sig. Korowaierna tror att

häxor kan ta över människor genom att äta sig in i en persons inre och sedan verka genom denne. Individens kropp är ett skal för häxans onda kraft som förorsakar sjukdom och olyckor. För att oskadliggöra denna destruktiva kraft avrättar och äter man den individ som övertagits och blivit ett skal för häxan. Sjukdom och död har aldrig en naturlig förklaring och därför finns behovet av vedergällning mot häxornas ondska. Det handlar alltså inte om en jakt på människokött utan om att behandla ett samhälleligt trauma.

När ämnet kannibalismens vara eller icke vara diskuteras, utkristalliseras två ytterligheter. Den första tar sitt avstamp i antropologen William Arens bok från 1979, *The Man-Eating Myth*, där Arens menar att antropofagi aldrig existerat. Den andra akademiska ståndpunkten framhåller att kannibalism existerat (oftast i en dåtid), men inte i den överdrivna form i vilken det framställts i media och reseskildringar. Tyvärr är det just överdrifterna i rapporteringen som upprätthåller föreställningen om grupper som korowaierna som underutvecklade och primitiva. Boken ställer frågan vem som egentligen är kannibal? Och vem äter metaforiskt vem?

Petersson tar ställning mot det han kallar ”kannibalförnekarna”, de som likt Arens hävdar att kannibalism är en myt. Många, både antropologer och Etnografiska museet i Stockholm, kritiserar för att förneka eller tona ner förekomsten av kannibalism. Här missar författaren orsaken till fenomenet och argumentationen framstår i mitt tycke en smula onyanserad. Dels handlar det om att inte hemfalla till de överdrifter som återfinns i sensationslitteraturen, dels är det en fråga om etik. Museer är till exempel bundna vid internationella konventioner om hur man representerar religiösa föreställningar och olika kulturer. Svagheten ligger i att författaren tar sig an frågan som en journalist snarare än som en antropolog.

Texten växer när Petersson lämnar det journalistiska skrivandet och övergår i en beskrivande etnografi över turistresan. Det sker med ett personligt målade språk och med detaljerade observationer av den sorten som gläder den läsande antropologen. Vad är det som händer i mötet mellan turisterna och korowaierna? Varför söker turisterna ursprunglighet och varför förväntar de sig att träffa människor som aldrig mött vita förut och som bara

använder stenyxor? Hur rättar korowaierna sig efter vad turisterna vill ha? Kommer de att förlora sin kultur, eller bidrar turismen till att man i viss mån bevarar den? Dessa frågor och många fler gör att jag sträckläser boken och följer berättelsens många turer som flätar samman olika människors öden sett genom frågan om kannibalism. Författarrösten är varm och engagerande. Petersson bryr sig.

Jag rekommenderar varmt *Vem är kannibalen?*. Den kan med fördel läsas parallellt med äldre reseskildringar av Sten Bergman, Finn Rideland och andra författare som beskrivit denna del av världen. Så ut och leta på hyllorna på antikvariaten när du införskaffat boken!

Héléna Regius

Medverkande

- Anders Björnsson, publicist, gästprofessor vid Göteborgs universitet (andersbjornsson@bredband.net)
- Andreas Granberg, FM, doktorand i nordisk historia vid Åbo Akademi (andgranb@abo.fi)
- Ylva Grufstedt, FM, doktorand i historia vid Helsingfors universitet (ylva.grufstedt@helsinki.fi)
- Sanna Lillbroända-Annala, universitetslärare i kulturanalys vid Åbo Akademi (slillbro@abo.fi)
- Carina Nynäs, FD, författare och forskare i religionsvetenskap vid Åbo Akademi (carina.nynas@abo.fi)
- Niklas Rapo, FM, doktorand i historia vid Åbo Akademi (nrapo@abo.fi)
- Hélène Regius, FD, fri forskare (hamregius@hotmail.com)
- Cecilia Trenter, docent i historia vid Linnéuniversitetet (cecilia.trenter@lnu.se)
- Ulf Zander, professor i historia vid Lunds universitet (ulf.zander@hist.lu.se)